

**CRNA GORA TRI DECENIJE
NAKON RUŠENJA BERLINSKOG ZIDA
- OD AB REVOLUCIJE DO NATO-A**

ZBORNİK RADOVA

BIBLIOTEKA

Kultura i istorija

**CRNA GORA TRI DECENIJE
NAKON RUŠENJA BERLINSKOG ZIDA
– OD AB REVOLUCIJE DO NATO-A**

ZBORNİK RADOVA

IZDAVAČ

Matica crnogorska

ZA IZDAVAČA

Ivan Ivanović

UREDNIK

Dragan Radulović

**CRNA GORA TRI DECENIJE
NAKON RUŠENJA BERLINSKOG ZIDA
- OD AB REVOLUCIJE DO NATO-A**

*Zbornik radova
sa međunarodnog naučnog skupa
Nikšić, 6. i 7. novembar 2019.*

MATICA
crnogorska

**PODGORICA
2020**

UVODNA RIJEČ

DRAGAN RADULOVIĆ
predsjednik Matice crnogorske

Nikšić, 6. novembar 2019.

Matica crnogorska, u saradnji sa Filozofskim fakultetom i Centrom za geopolitiku, organizacijom naučnog skupa potvrđuje svoju riješenost da podvrgava refleksiji i propitivanju teme koje su od značaja za samorazumijevanje crnogorskog društva. Smatramo da je ono snažno u onoj mjeri koliko je spremno da kritički razmišlja o sebi, i da na kreativan način u život političke zajednice ugradi rezultate naučnog mišljenja. Najzad, to je naša intelektualna i patriotska obaveza, jer to je posao koji nikome ne smijemo prepustiti da radi umjesto nas, koji smo životno zainteresovani za napredak svoje domovine.

Tema koja nas je okupila: „Crna Gora – tri decenije nakon rušenja Berlinskog zida. Od AB revolucije do NATO-a“ je veoma podsticajna za naučno istraživanje. Kada pažljivije pogledamo taj vremenski period, vidjećemo da se u njemu Crna Gora suočavala sa mnoštvom izazova i opasnosti, od kojih su mnoge grubo i otvoreno prijetile njenom opstanku. Od 1989. do 2019. godine, od Gazimestana i pada Berlinskog zida, preko učešća u krvavom ubijanju Jugoslavije, zatim distanciranja od pogubne politike Beograda, do Referenduma i učlanjenja u NATO... Trideset godina u istorijskom smislu hiljadugodišnjeg trajanja Crne Gore ne predstavlja posebno dug period. Ali ono što baš ovaj izdvojeni period čini posebno značajnim jeste njegov politički i društveni sadržaj. U njemu su naši građani i elita bili prinuđeni da temeljno preispitaju crnogorski

XIX i XX vijek, i da na goruća pitanja o budućnosti zemlje pruže odgovore koje savremenost može da prihvati i podrži. U tih trideset godina trebalo je razumjeti ono supstancijalno u vremenu, i politički djelovati u skladu s tim. Mi u Matici crnogorskoj smo ponosni na činjenicu da smo sa svoja dva programa: *Crna Gora pred izazovima budućnosti* iz 1999. i *Crna Gora na evropskom putu* iz 2013. godine, koji suštinski određuju naše djelovanje, bar malo doprinijeli podizanju samosvijesti crnogorske elite i naroda.

A nije počelo obećavajuće. Antibirokratska revolucija, mitinzi istine, svakovrsno događanje naroda, Memorandum SANU, medijsko podstrekavanje na mržnju prema drugim nacijama, pripreme za budući rat „jer ni oružane bitke nisu isključene“... Da vas ne podsjećam, sve je to, nažalost, još uvijek živo i prisutno. Srećom, od '97. nijesmo bili sami i bez podrške ključnih zemalja međunarodne zajednice, tako da nam se nije ponovila 1918. godina.

Preobražaji Crne Gore u ovih trideset godina nijesu mali i beznačajni – upravo suprotno: njih je moguće prepoznati u temeljnoj promjeni političkog sistema vrijednosti i svijesti koja ga prati! – ali su daleko od toga da budu dovršeni i da možemo bez ostatka biti zadovoljni postignutim rezultatima. Naporni put izgradnje institucija pravne države i potpunije demokratizacije crnogorskog društva – tek je pred nama. A to je nemoguće ostvariti ukoliko svoju nedavnu prošlost ne podvrgavamo kritičkom i razumijevajućem mišljenju.

U tom smislu cijeneći vaš doprinos, dragi prijatelji, najtoplije vas pozdravljam i želim vam uspješan rad.

Dr Dragutin Papović

POLITIČKA, EKONOMSKA I DRUŠTVENA SITUACIJA U CRNOJ GORI UOČI AB REVOLUCIJE

SUMMARY

The paper analyses the political position of Montenegro before the “Anti-Bureaucratic Revolution”. The author discusses the strong activities of the Serbian media in Belgrade from the ideological positions of the Great Serbian nationalism of Slobodan Milošević’s policy, as well as the activities of the Serbian Orthodox Church. The text also points to the unsuccessful resistance by the Communist Alliance of Montenegro, as the only party on the political scene at the time.

KEYWORDS

Anti-bureaucratic revolution, Communist Alliance of Montenegro, media-ideological war

U tumačenjima AB revolucije ili unutarpartijskog prevrata koji se dogodio 1988–89. godine često se tvrdi da je ova promjena zadesila harmonično i prosperitetno socijalističko društvo i jaku vlast. U stvarnosti, svi pokazatelji i činjenice govore da je Crna Gora tokom 80-ih bila u dubokoj krizi i da je bila nužna ili reforma ili promjena sistema. Pitanje nije bilo da li će se te promjene desiti, već ko će te promjene izvesti i u kom pravcu će one krenuti.

Ispod naizgled skladnog jednopartijskog političkog sistema i naizgled prosperitetne socijalističke ekonomije, nalazili su se krupni problemi. To se prvenstveno odnosilo na sve težu ekonomsku situaciju koja je prvo prouzrokovala krizu sistema, a potom je dovela da predrevolucionarnog stanja. Prema zvaničnim podacima, za crnogorsku privredu 1987. godina je bila jedna od najgorih.¹ Tokom 1987. godine sa gubitkom su poslovale 204 Organizacije udruženog rada (OUR) sa 53.480 zaposlenih. Crna Gora je imala 126.240 radnika u privredi, što znači da je gotovo svaki drugi crnogorski radnik radio u OUR-u koji je poslovao s gubitkom. Prosječni lični dohodak u Crnoj Gori je bio za 26% niži u odnosu na jugoslovenski prosjek. Korisnika socijalne zaštite je bilo 110.000, a oko 5.500 lica je koristilo stalnu socijalnu pomoć koja je iznosila 45% zajemčenog ličnog dohotka. U Crnoj Gori je tada bilo

---

¹ *Pobjeda*, 16. februar 1988, str. 3.

25.000 korisnika trenutne i vanredne materijalne pomoći. Nezaposlenih je bilo oko 40.000. Prosječna penzija u Crnoj Gori u decembru 1987. godine je iznosila 105.600 dinara.² Prosječna plata bez poreza i doprinosa u Crnoj Gori 1988. godine iznosila je 345.690 dinara.

U 1987. godini gubitak crnogorske privrede je iznosio 116,78 milijardi dinara, ali je zahvaljujući revalorizacionim rashodima sveden na 22,77 milijardi dinara. Najveći gubitaši su bile najveće privredne organizacije: IGM „Radoje Dakić“, Željezara „Boris Kidrić“, KAT, „Titeks“, ŽTO Titograd, RO „Plantaze“, RO „Gornji Ibar“, RO „Rudnik uglja i Fabrika cementa u Pljevljima“, RO „Polimka“ Industrija kože i kožne galanterije Ivograd, RO „Vunarski kombinat – Vunko“ Bijelo Polje, ŠIK „Velimir Jakić“, RO „Rudnik mrkog uglja Ivograd i RO „Luka Bar“. Ukupan gubitak ovih organizacija je iznosio 84,23 milijarde dinara, od čega je 10,63 milijardi ostalo nepokriveno, uključujući i prethodne godine.³ „Radoje Dakić“ je imao gubitak od 19,8 milijardi dinara (4 milijarde ostale nepokrivene), Željezara 19,74 milijarde (sve je pokriveno), KAT 10,1 milijardi (9,8 milijardi nepokriveno).

Ni investicije u crnogorsku privredu nijesu bile dovoljne. One su u 1986. godini iznosile svega 12% crnogorskog BDP-a, što je bilo za oko 2,5 puta manje u odnosu na potrebno. Uz to je crnogorska privreda imala nisku stopu akumulacije (svega 1,97%) i reprodukcije (svega 5,72%). Iako je Crna Gora tokom 1986. godine uspjela da vrati 50 miliona dolara inostranog duga, i dalje je bila visokozadužena republika. Dug je 1987. godine iznosio oko 824 miliona dolara, i bio je za 2,7 puta veći u odnosu na jugoslovenski prosjek. Problem nije bio samo zaduženost privrede, već što su taj dug napravili OUR-i

---

² *Pobjeda*, 20. mart 1988, str. 7.

³ *Pobjeda*, 10. april 1988, str. 3.

koji dug nijesu mogli da vraćaju. Tako je učešće inostranih izvora u ukupnim izvorima poslovnih sredstava bilo veoma visoko u: IGM „Radoje Dakić“ 74%, Željezari „Boris Kidrič“ 85% i „TITEKS-u“ 81%. Rasla je zaduženost privrede, a kamate su odnosile gotovo polovinu dohotka. I nelikvidnost je bila veliki problem. Zbog gubitaka i neizmirenih obaveza 19.400 radnika nije moglo da primi lični dohodak u januaru 1987. godine. Poseban problem crnogorske privrede je bila i visoka inflacija. Ona je 1986. iznosila oko 30%, a samo u januaru 1987. porast cijena na malo iznosio je 6,6%. Početak 1988. godine je za većinu radnika bio gori i u odnosu na lošu 1987. godinu. U januaru 1988. godine realna primanja u Crnoj Gori su opala za 12,7 odsto u odnosu na januar 1987. godine i to je bio najveći pad realnih primanja od svih republika i pokrajina. Korijeni krize su bili duboki, mnogostruki i bili su prevashodno strukturne prirode.

U vlasti, odnosno vladajućem Savezu komunista (SK) Crne Gore, bili su svjesni ovih problema. Predsjedništvo Centralnog komiteta (CK) SK Crne Gore je u martu 1987. godine razmatralo dokument koji je bio partijska analiza opšte društvene situacije u Crnoj Gori.⁴ U uvodnom dijelu ovog dokumenta naznačeno je da je život postao tegobniji i suroviji i da su inflacija, nekontrolisani rast cijena, nezaposlenost i drugi negativni trendovi širili nestabilnost u društvu. Socioekonomska situacija je bila sve gora jer se granica siromaštva širila. To je izazivalo radikalizam i revolt, snažilo apatiju, nepovjerenje i nerad. Nije postojao cjelovit antiinflacioni program i pokazalo se da bez cjelovitog reformskog programa nema poboljšanja. Inflatorni način privređivanja uz javnu potrošnju koja je bila iznad realnih prihoda doveo

---

⁴ Državni arhiv Crne Gore (DACG), Odjeljenje za sređivanje i obradu – Podgorica OSIO-PG, Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore, bez oznake, 1987. godina.

je privrednog sunovrata. Na osnovu ovih pokazatelja, Predsjedništvo CK SK Crne Gore je zaključilo: „Riječju, finansijski kolaps prijeti privredi.“

Postojao je Program finansijske konsolidacije, ali se kasnilo u njegovom sprovođenju. Program je pokazao da postoji velika razlika između potrebnih i raspoloživih finansija. Pokrivalo se svega 40% potreba za finansiranjem. Malo OUR-a je pokazivalo zdrav poslovan ambijent i spremnost da izađe iz problema. Većina je čekala pomoć, a mnogima je zbog nelikvidnosti i gubitaka u proizvodnji prijetilo gašenje. Procjenjivalo se da će tako bez posla ostati između 4 i 5.000 radnika, što je uz oko 40.000 nezaposlenih bilo izraziti problem. Otežavajuća okolnost je bila ta što je ova radna snaga bila uglavnom u manje razvijenim opštinama. Da je ovakvo stanje crnogorske privrede vodilo do opšte krize i bunta potvrdilo je i samo Predsjedništvo CK SK koje je navelo: „Zadržavanje teškog stanja i inflatorni način privređivanja, uz pojačano socijalno raslojavanje i teško breme nezaposlenosti, vodi apatiji i nevjericima. Takvo stanje duha rađa rezignaciju, ne pokreće ljude na akciju, u njima se gomila nezadovoljstvo koje će, preko određene kritične granice, biti sve teže kontrolisati.“

Identično je bilo i na političkoj sceni Crne Gore. Iako je SK imao intenzivnu političku aktivnost sačinjenu od stalnih kampanja (opštestpartijskih debata, delegatskih izbora, izbora za organe SK u opštinama, izbora u osnovnim organizacijama SK i diskusija o političkoj situaciji i antisocijalističkim pojavama u svim OOSK) u kojima je angažovano mnogo učesnika, rezultati su bili skromni. Predsjedništvo CK SK je zaključilo da samoupravljanje stagnira, a da su zapažene diobe i skuobljanja na političkom i idejnom planu. Samoupravljanje je bilo nefunkcionalno jer je, pored delegatskog i skupštinskog sistema i zvaničnih institucija, postojao paralelni sistem moći i

odlučivanja zasnovan na konsultacijama, sporazumijevanju i dogovaranju neformalnih političkih grupa i pojedinaca. Crna Gora, kao ni Jugoslavija, nije izbjegla hipertrofiju normiranja društvenog života. Zvanične institucije su na krizu odgovarale tako što su proizvodile veliki broj zakonskih i regulacionih propisa. Uprkos tome, kršenje normi je bilo izraženo ne samo od strane građana, nego i od strane samoupravnih organa i vlasti. Nesklad između proklamovanog i stvarnog sistema moći i vlasti učinio je socijalističko samoupravljanje i marksizam, kao osnovu idejnog programa SK, potrošenima i izvještačenima.

Politička kriza je pokazala i da SK nije tako ideološki jedinstven kako se to u javnosti predstavljalo. Dio članstva je bio više formalno u Savezu komunista, nego što su se iskreno i svjesno borili za partijski program. Iako su partijski akti, a prije svega program SKJ i odluke usvojene na kongresima načelno bile obavezujuće, sve više se pokazivalo da u okviru partije postoji podijeljenost. Izvještaji opštinskih komiteta SK upozoravali su da su sve češća unutarpartijska idejna kolebanja i dileme. Djelovanje Saveza komunista je obilovalo mnogim protivrječnostima, latentnim sukobima i konfliktima, i poremećajima u svakodnevnim odnosima. Slabosti u djelovanju SK su omogućile prodor i širenje antikomunističke ideologije, posebno u redovima omladine, među pojedinim intelektualcima, pa i članovima SK. Dio članstva je bio pasivan. Mnogi su smatrali da su nemoćni da na bilo šta utiču ili da nešto mijenjaju. U izvještajima iz opštinskih komiteta navedeno je da se sve manje čuje riječ radnika, omladine i inteligencije, i da su radnici počeli da gube povjerenje u Savez komunista. U SK je, kao i u društvu, dominirao pasivan, posmatrački odnos. Umjesto akcije, konkretnih inicijativa i poduhvata, preovladavalo je samo retoričko i formalističko odobravanje kursa i politike, i očekivanje da se problemi riješe „s vrha“. Isticani su i odvojenost rukovodstva od baze, snažna birokratizacija par-

tije i vlasti, nesposobnost, nemoral i neodgovornost političkih funkcionera, frazerstvo, neiskrenosti, rješavanje vlastitih pitanja u uskim krugovima, privatnim i grupnim interesima, loša i privatizovana kadrovska politika, kao i to da „mnogi komunisti nijesu najbolji primjer kako treba živjeti i raditi za socijalizam, svoj narod i zajedničku domovinu“.

Na partijskim sastancima se, prije svega, isticalo i komentarisalo socijalno i ekonomsko raslojavanje, velike imovinske razlike između pojedinih slojeva stanovništva. To je izazvalo otvorena reagovanja i nezadovoljstvo (bilo je primjera da su zbog toga radnici odbijali da rade iako su dolazili na posao). Na partijskim sastancima se govorilo i da sloj koji se obogatio vrši presudan uticaj na politiku i rješenja koja se donose u društvu i da to direktno ugrožava socijalizam, programska opredjeljenja i politiku SKJ. Taj sloj nije živio od rada već od monopola, spekulacija i rentijerstva. Njihova ekonomska i druga moć je bila velika, dok je dobar dio stanovništva teško živio. Shvatanje da se vezom može riješiti sve, bilo je veoma rasprostranjeno u Crnoj Gori i veliki broj ljudi je to koristio bez ustezanja, bez stida i griže savjesti. Najteže povrede svojih prava i moralnih načela osjećali su građani zbog nepravilnosti u politici zapošljavanja, dodjele stanova i kredita i raznih oblika uzurpacije samoupravnih prava. Traženje pravde odugovlačilo se u nedogled i prosječan građanin je bio sve nemoćniji u „vrtlogu birokratskog lavirinta“. Poseban problem je bilo to što je u ovim pojavama učestvovao priličan broj članova SK od kojih se, inače, očekivalo da ličnim primjerom spriječe takvo ponašanje. Ovo licemjerstvo je ubjedljivo svjedočilo o krizi javnog morala. Sve više je bilo bogatih među onima koji nijesu imali vidljivi i legalni osnov koji bi to omogućavao.

U ovoj društvenoj i sistemskeoj nepravdi najviše je trpjela generacija mladih. Najveći broj nezaposlenih su činili upravo

mladi, što je uz opšte stanje prijetilo porastom devijantnog ponašanja. Ogroman broj nezaposlenih školovanih mladih ljudi uticao je na porast kriminaliteta i nasilničkog ponašanja među omladinom, na sve manje interesovanje omladine za SK i na njeno okretanje ka religiji i crkvi. Mladi su bili najmanje zastupljeni u društvenim i samoupravnim organima, a u medijima su bili marginalno zastupljeni.

Opšta pojava u radu SK je bila nedosljednost u ostvarivanju kadrovske politike, formalizam i nedjelotvornost u idejno-političkom osposobljavanju, nezainteresovanost i deklarativnost u partijskom radu. Rad mnogih osnovnih organizacija je bio stereotipan i neprivlačan. Veći problem je bio što se usvojeni zaključci nijesu sprovođili i što su započete akcije dugo odlagane. Kao primjer za sporost, nedosljednost i otpore u realizaciji zaključaka CK i Predsjedništva bili su usvojeni pravci djelovanja komunista u pojedinim područjima rada (turizam, elektroprivreda, bankarstvo, visokoškolsko obrazovanje i uprava). O nekima od ovih pitanja organi SK Crne Gore morali su da raspravljaju više puta sa epilogom da se ranijim zaključcima dodaju novi. Gomilanje zaključaka nije rješavalo ni početni, već je samo stvaralo dodatne probleme. Dosljedno ostvarivanje utvrđene politike i zadataka bilo je ključno za uspješno funkcionisanje političkog sistema. Ako se ima u vidu obrnuta praksa, onda je jasno zbog čega je sistem bio u blokadi.

U traženju i ukazivanju na krivca za ekonomsku, političku i društvenu krizu CK SK je posebno izdvojio birokratiju, odnosno, birokratske tendencije. Birokrata je bio sinonim za javnog ili partijskog funkcionera koji je zauzimao važno, obezbijeđeno i lukrativno upravljačko mjesto, a s druge strane je svojom nesposobnošću ili neradom izazivao štetu za ustanovu ili privrednu organizaciju u kojoj je radio. Istovremeno, za to nije snosio zakonsku, političku ili moralnu

odgovornost, pa se kod onih koji su najviše trpjeli posljedice krize ukorijenilo mišljenje da je birokrata glavni krivac. Tom uvjerenju je na ruku išla i partijska analiza u kojoj se navodilo: „Birokratizam je ukorijenjen u sve pore društvenog života i svoje ishodište nalazi u birokratski shvaćenom socijalizmu i svemoći države. On se ogleda u prenaglašenom činovničkom mentalitetu, što je dovelo do jačanja malograđanske društvene svijesti, konformizma i pragmatizma. Birokratizam se ugnijezdio i u biće Saveza komunista Crne Gore i postaje njegov pratilac. Birokratski duh u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i drugim sferama društvenog života u Crnoj Gori opasno ugrožava progres. Razbijanje birokratije i njenih vidljivih i nevidljivih sprega jedan je od najtežih zadataka koji će dugo stajati i pred Savez komunista Crne Gore.“ Time je SK kroz partijske analize i dokumente, kao i u javnom obraćanju, kreirao bezličan i anonimn naziv glavnog krivca – birokrate, na koga se ustremilo cjelokupno nezadovoljstvo. Iako je vlast nastojala da kroz ovakvu formu izbjegne odgovornost, bilo je jasno da se pod okrivljenim birokratom i birokratijom u stvarnosti podrazumijevaju vrh partijske i republičke vlasti. Ako su birokrata i birokratija glavni neprijatelji obespravljenih i osiromašene radničke klase, onda je logično da se pokret, ustanak, revolt ili revolucija protiv njih nazovu antibirokratskim. Time je SK, iako nenamjerno, direktno uticao na kasnije imenovanje revolucije i prevrata.

Savez komunista nije imao ni snage ni jedinstva da spriječi ove pojave. Neefikasnost rada najviših organa u Crnoj Gori, nejedinstvo u rukovodstvima i unutarpartijski otpori u ostvarivanju programa ekonomske stabilizacije su bili nerješivi za SK. To je bio dokaz da su u Savezu komunista postojala razna i sukobljena shvatanja, od pitanja razvoja društveno-ekonomskih odnosa do kulture, nauke, historiografije i međunacionalnih odnosa. Tako je politička kriza otvorila prostor za druge

ideologije. Na javnoj sceni su se našle teme koje su nekada bile u sferi zabranjenog. Javili su se predlozi da se Jugoslavija vrati na čvršće federativno ustrojstvo i na centralističko upravljanje, što je u praksi značilo da se ukinu neke republike i nacije. To je prijetilo Crnoj Gori jer je bila najmanja i materijalno nedovoljno razvijena Republika, njeni privredni potencijali skromni, i ona je teško izdržavala institucije sistema koje su bile garant njene ravnopravnosti. Teza o Crnoj Gori kao izdržavanoj republici direktno je uticala na političku situaciju i pogodovala je, prije svega, onima koji su negirali njenu državnu i nacionalnu posebnost. Za Crnu Goru u tom periodu bilo je karakteristično jačanje tradicionalizma i raznih konzervativnih shvatanja. Kriza je pogodovala obnavljanju stare i potisnute plemenske i bratstveničke svijesti, što je pothranjivalo konzervativizam. Na bazi unitarističkih, centralističkih i konzervativnih shvatanja, stvoreni su uslovi za razmahivanje nacionalizma, a prije svega velikosrpskog. On je počeo da zahvata Savez komunista i institucije. Tako je, na primjer, u Udruženju književnika Crne Gore velikosrpski nacionalizam tada bio u zamahu, pa je tek nakon intervencije Aktiva pisaca komunista spriječeno okupljanje u Udruženju književnika na velikosrpskim osnovama i na bazi podrške Miodragu Bulatoviću za predsjedavajućeg Saveza književnika Jugoslavije. Potom, „Memorandum SANU“ je u Pljevljima podržala jedna grupa velikosrpski orijentisanih građana, ali se ispostavilo da je jedan broj potpisnika podrške bio neobaviješten i manipulisan o sadržini ovog dokumenta. Za Predsjedništvo CK SK Crne Gore ovo su bili jasni dokazi da postoji plan protiv Crne Gore i njene nacionalne i republičke samostalnosti. Negiranje crnogorske nacije, državnosti Crne Gore i uvredljive političke spekulacije o njenom položaju u Jugoslaviji izazvale su posebno nezadovoljstvo vlasti u Crnoj Gori. Poseban problem je bilo

plasiranje velikosrpskih teza kroz medije Srbije u kojima su se napadali pojedinci, institucije, organi i rukovodstva u Crnoj Gori. Pri tome se prilikom tumačenja pitanja razvoja Crne Gore, njene društveno-ekonomske situacije, crnogorske istorije, nacije i kulture, pisalo ne samo negativno, nego su se otvoreno dovodili u pitanje istorijska legitimnost crnogorske nacije i državnosti. Mediji u Crnoj Gori koji su bili pod kontrolom vlasti nijesu mogli da zbog teške materijalno-finansijske situacije, ni zbog kadrovske ograničenosti pariraju pisanju i uticaju moćnijih medija iz Srbije. To je obilato koristila štampa iz Srbije, tako da su egzistirala dva kolosjeka formiranja javnog mnjenja.

Jedan nacionalizam je po pravilu izazivao i hranio drugi, tako da je po zaključcima Predsjedništva CK SK Crne Gore nacionalizam bio zajednički imenitelj svih antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga u Crnoj Gori. Prema tvrdnjama vlasti, u Crnoj Gori su tada postojali: velikosrpski, crnogorski, muslimanski i albanski nacionalizam, i svaki je imao specifičnosti. Velikosrpski nacionalizam je u odnosu prema Crnoj Gori tradicionalno bio: „pokroviteljski“ agresivan i ponekad je ličio na pravu kampanju. Ovi nacionalisti su negirali osobenost crnogorskog naroda, njegove istorije i kulture. Oni su Savez komunista često optuživali da je izmislio i promovisao crnogorsku naciju, a da se njena afirmacija odvijala na antisrpskim osnovama. Te su se teze pokušavale naučno dokumentovati i verifikovati, a u javnosti su često dobijale veliki odjek, čime su se raspirivale strasti. Savez komunista je smatrao da su crnogorski nacionalisti insistirali na autohtonom i „čistom“ etničkom porijeklu Crnogoraca. Negirali su veze sa srpskim narodom, njegovom istorijom i kulturom. Nosioći ova dva krajnje suprotstavljena stava o crnogorskoj naciji koristili su svaku priliku za sukob i polemike sa puno izliva žuči i strasti.

Predsjedništvo CKSK je navelo da je muslimanski nacionalizam prije svega odlikovala teza o tome da su Muslimani građani drugog reda i da nemaju perspektivu u zajedničkom življenju. Ovaj nacionalizam je bio povezan sa vjerskim učenjem. Muslimanski nacionalisti su, pod paravanom zaštite muslimanske nacije, zagovarali stav da je „pravi Musliman samo onaj ko je vjernik“. Oni su u muslimanskom nacionalnom biću kao jedini znak osobenosti vidjeli religiju. Albanski nacionalizam se ispoljavao prije svega kroz podršku albanskim nacionalistima na Kosovu. Jedan dio albanske emigracije u SAD, koji je poticao iz Crne Gore, posebno je uticao na ovo.

No, svi oblici nacionalizma u Crnoj Gori u to vrijeme su još bili na političkoj margini i nijesu ugrožavali dobre međunacionalne odnose. Predsjedništvo CK SK je navelo da je odnos crnogorskog i albanskog naroda u nekim područjima Crne Gore kroz duži istorijski period bio uzor za ne samo potpunu toleranciju i čvrste uzajamne veze, već i za zajednički život koji je prošao kroz razna iskušenja. Zato je Predsjedništvo zaključilo da je cilj Saveza komunista u oblasti međunacionalnih odnosa stvaranje još povoljnijih uslova za zajedničko i ravnopravno življenje svih naroda i otvaranje perspektive njihovog zbližavanja i prožimanja uz puno uvažavanje svih posebnosti. Naročita obaveza crnogorskih komunista, kao pripadnika većinskog naroda, bila je da razvijaju svijest da je Crna Gora nacionalno mješovita sredina i da se prema drugim narodima moraju ponašati sa uvažavanjem, omogućavajući im znatno bržu materijalnu i duhovno-kulturnu emancipaciju. To je zahtijevalo brižljiviji odnos, posebno, naučnih institucija u proučavanju njihove prošlosti i veza sa crnogorskim narodom. Crnogorski komunisti su imali obavezu i da vode više računa o adekvatnoj zastupljenosti pripadnika naroda i narodnosti koji žive u Crnoj Gori u političkim, upravnim, kulturno-naučnim, informativnim i drugim institucijama, kako bi se obezbijedila puna

integracija u savremeno crnogorsko društvo. Pojave neizbora jednog broja Muslimana i Albanaca na izborima za organe SK u opštinama svestrano je analizirana u Predsjedništvu CKSK Crne Gore i izvučene su političke pouke, ali je za pojedine opštine konstatovano da je iz svih naroda i narodnosti, sem crnogorskog, bilo procentualno više njihovih predstavnika u opštinskim rukovodstvima, nego što ih je bilo u članstvu SKCG. Poseban zadatak SK Crne Gore u oblasti međunacionalnih odnosa je bilo ozbiljnije bavljenje socio-ekonomskim i kulturnim položajem Roma, što je do tada bilo potpuno van njegovog interesovanja i političke akcije.

Kao što je političku krizu olakšavalo postojanje dobrih međunacionalnih odnosa, tako je bilo i sa djelovanjem vjerskih zajednica. One se tada uglavnom nijesu uključivale u politiku. Ipak, krajem 80-ih aktivnost sve tri vjerske zajednice u Crnoj Gori je pojačana. To se prije svega odnosilo na gradnju i obnovu vjerskih objekata, oživljavanje i omasovljavanje vjerskih skupova, održavanje časova vjerske pouke i organizovanje raznih vidova okupljanja i pridobijanja vjernika. Bilo je i aktivnosti koje su izlazile iz zakonskih prava vjerskih zajednica, jer su se koristile i za političko djelovanje, a prije svega za kritiku socijalističkog sistema i njegove perspektive. Bilo je i pokušaja da se poistovjećuje vjersko i nacionalno, dok su pojedinci iz vjerskih zajednica optuživali Savez komunista i državne organe da guše vjerske slobode.

Na osnovu opšte analize koju je izvršilo Predsjedništvo CK SK Crne Gore moglo se zaključiti da je Crna Gora bila u teškoj društvenoj krizi, i da su jedino međunacionalni i međuvjerski odnosi bili na zadovoljavajućem nivou. Dok je Predsjedništvo CK SK bilo precizno i objektivno u dijagnosticiranju stanja, ono nije ponudilo adekvatna rješenja za krizu. Predsjedništvo je navelo da je odgovor u ustavnim promjenama koje će

ojačati osnove socijalističkog samoupravnog produktivnog odnosa, naglasiti odlučujuću ulogu radničke klase u tokovima društvene reprodukcije i odlučivanja, ojačati proces samoupravne integracije udruženog rada, novog tehnološkog razvoja, ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti, prava i odgovornosti republika i pokrajina, kako za sopstveni razvoj, tako i za razvoj jugoslovenske zajednice u cjelini. U stvari, Predsjedništvo je samo ponovilo ono što je još od početka 80-ih bio zvaničan, ali nefunkcionalan odgovor na ekonomsku i političku krizu. To je bio znak i dokaz da u vladajućoj partiji nema pravog rješenja, već da se frazama pokušava relativizovati i prikriti obim krize. Sve što je SK nudio svodilo se na maštanje o funkcionalizaciji i modernizaciji sistema. SK je tako ponavljao opšte teze da će samo uvezivanje privrede i sistema sa modernom naukom, tehnologijom i obrazovanjem biti presudno da sistem funkcionise u skladu sa teorijskim postavkama. Predsjedništvo je zaključilo: „Zato se u prevazilaženju svega staroga što je nataloženo u političkoj i društvenoj svijesti, prije svega birokratsko-dogmatskog sindroma, u smjelijem prihvatanju izazova novoga, mora vidjeti jedini realni put hvatanja koraka sa razvijenim svijetom. Izazovi budućnosti traže promjenu odnosa prema nauci, obrazovanju, tehnologiji. Te promjene osporavaju stari način mišljenja, stare dogme i ideologije. Traže radikalno izmijenjeni način života, rada, komuniciranja, iziskuju potpuno nove ideje i pojmove, novu strukturu privrede, nove uslove privređivanja i promijenjenu svijest kao pretpostavku svega toga. Na Savezu komunista, prije svih, je posebna obaveza da mobilise u akciju sve progresivne snage društva, da omogućuje i stvara takvu društvenu klimu u kojoj će rad, znanje, stvaralaštvo, zagovornici novog i modernijeg imati šansu i mogućnost da utiču na donošenje odluka.“ Iluzorno je bilo očekivanje da će modernizacija urušenog sistema riješiti probleme. Modernizuje se

ono što je zdravo, a ne ono što propada. Na sličan način je SK gajio iluziju da će se politička kriza, umjesto liberalizacijom sistema, riješiti kroz izvještačene unutarpartijske rasprave.

Do sredine 1988. godine bilo je jasno da se ovakvim djelovanjem ne može ništa poboljšati. Najuvjerljiviji dokaz za to su i dalje bili loši socioekonomski pokazatelji. O tome se raspravljalo na Konferenciji SK Crne Gore koja je održana krajem maja 1988. godine, uz prisustvo 152 delegata.⁵ Predsjednik Predsjedništva CK SK Crne Gore, dr Miljan Radović je naveo da je ekonomska situacija u Crnoj Gori dobila kritične razmjere, da je zbog nerentabilnosti proizvodnje oko 3.000 radnika ostalo bez posla i da veliki broj građana živi na rubu egzistencije. Radović je naveo da su gubici crnogorske privrede 1987. godine u odnosu na 1986. godinu bili veći za 251 odsto i za 3,3 puta su bili veći od akumulacije. Spoljna zaduženost Crne Gore je bila jednaka tridesetogodišnjoj akumulaciji iz 1987. godine. Lični dohoci su bili za 26 odsto niži od jugoslovenskog prosjeka, a ulaganja u osnovna sredstva su iznosila 9 odsto BDP-a, dok je jugoslovenski prosjek bio 22 odsto. Preko 60 odsto zaposlenih je primalo lični dohodak ispod prosjeka. Od 43.000 nezaposlenih u Crnoj Gori, više od 30.000 su činili mladi.⁶ Konferencija se po pitanju ekonomske politike držala ranije usvojenih principa: dogradnja sistema raspodjele, povećanje efikasnosti rada, smanjenje administrativnog aparata (borba protiv birokratizma), smanjivanje socijalnih razlika i angažovanje na zapošljavanju mladih. U vezi sa privrednom reformom Konferencija se izjasnila za izgradnju efikasnog tržišno-planskog modela privređivanja, za jačanje društvene svojine i za ublažavanje negativnih socijalnih posljedica. To je bilo recikliranje starih i nefunkcionalnih odluka. Ni u političkoj orijentaciji nije bilo novina. Radović se zalagao

---

⁵ *Pobjeda*, 21. maj 1988, str. 1–6.

⁶ *Pobjeda*, 24. jul 1988, str. 5.

za promjene Ustava koje će unaprijediti delegatski sistem, uvesti neposredne izbore, otvorene liste i sintezu različitih interesa. U domenu ustavnih reformi podržano je uvođenje Vijeća udruženog rada u Skupštini Jugoslavije. Podržane su i ustavne promjene koje bi doprinijele efikasnijem funkcionisanju federacije. Predsjednik Predsjedništva CK SK Crne Gore dr Miljan Radović je naveo: „Potrebna nam je Federacija koja će, utemeljena na vlasti radničke klase, radnih ljudi i građana biti zajednički garant ravnopravnosti naroda i narodnosti, njihove slobode i integriteta. U Savezu komunistata se svi zajedno moramo izboriti za otklanjanje slabosti u funkcionisanju Federacije, ali isto tako suprotstavljati praksi da se organi Federacije od republičko-pokrajinskih struktura optužuju kao jedini krivci za sve probleme“.⁷ Konferencija je usvojila stav da je potrebno postići veće jedinstvo unutar SKJ, od osnovnih organizacija do Centralnog komiteta SKJ.⁸ Podržana je i politika CK SKJ prema političkoj krizi na Kosovu. Sekretar Predsjedništva CK SK Crne Gore, Savo Šekarić je izjavio da su u privrednom i političkom sistemu nužne i neodložne cjelovite i duboke promjene kako bi se postiglo idejno-političko jedinstvo u SKJ, očuvale temeljne vrijednosti revolucije, bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost naroda i narodnosti i stabilnost Jugoslavije.

U suštini, to je bila poruka da vlast, izuzimajući manje intervencije, neće mijenjati ni sistem ni politiku, kao i da nema efikasnih socioekonomskih mjera. Besmisao zaključaka ove partijske konferencije ogleda se u tome da se ona u stvari izjasnila za promjene u ekonomskom i političkom sistemu koje neće uticati na promjenu partijskog monopola i socijalističkog sistema. To je u stvari bilo traženja promjena bez promjene. Tako su samoobmanjivanje, nečinjenje, nespo-

---

⁷ *Ibid.*, str. 2.

⁸ *Pobjeda*, 22. maj 1988, str. 1.

sobnost i nespremnost da se nađu adekvatna rješenja za krizu dovela sistem i vlast do urušavanja, a društvo do pobune. Samo je bilo neizvjesno ko će krizu iskoristiti da bi preuzeo vlast. To je ubrzo postalo jasno na mitingu 7–8. oktobra 1988. u Titogradu kojim je počela AB revolucija.

Dr Adnan Prekić

VJERSKE ZAJEDNICE U CRNOJ GORI U DRUGOJ POLOVINI 80-IH GODINA XX VIJEKA

SUMMARY

The paper analyses the role of religious communities in Montenegro in the second half of the 1980s. The aim of this paper is to reconstruct the social role of religious communities in Montenegro and the attitude of party and state structures towards them, on the basis of archival material and relevant literature. Such a research approach opens up space for problematizing the role of religious communities in the events that preceded the Anti-Bureaucratic Revolution. The analysis of the influence of religious communities in the context of the fall of the Berlin Wall is very important because of the comparison of different experiences of the so-called Eastern European Bloc with Montenegro, since in some of those countries religious communities played a key role in collapsing the communist ideological paradigm. The paper also analyses the role of religious communities in the events that preceded the Anti-Bureaucratic Revolution, as well as their intentions to legitimize themselves in public in the late 1980s as an alternative to the socialist government.

KEYWORDS

Montenegro, Communist Alliance, Orthodox Church, Islamic Religious Community, Catholic Church

Savez komunista već u prvim godinama vlasti u Crnoj Gori, uspostavlja kontrolu nad vjerskim zajednicama. Kroz sudske procese eliminisani su predstavnici klera koji su podržavali okupacione vlasti, saradivali sa petom kolonom ili počinili ratne zločine. Uslijedilo je ustavno i zakonsko određenje njihovog položaja u socijalističkoj državi, čime su stvoreni preduslovi za izolaciju vjerskih zajednica iz javnog života. Preko organa državne vlasti, masovnih organizacija, medija i posebnih udruženja vjerskih službenika, Partija je uspjela da marginalizuje njihovu ulogu u političkom i javnom životu. Uticaj vjerskih zajednica u prvim decenijama komunističke vlasti, na taj način je sveden na manifestacione oblike obilježavanja vjerskih tradicija i običaja.¹

Vjerske zajednice u Crnoj Gori bile su na marginama društvenih procesa sve do sredine 60-ih godina XX vijeka, kada se zbog podizanja mauzoleja na Lovćenu, pravoslavna crkva, odnosno njen vrh u Crnoj Gori suprotstavlja zvaničnoj državnoj politici. Ohrabreni podrškom koju su dobili od vjerskih, kulturnih i intelektualnih krugova iz Beograda, čelnici crnogorske mitropolije ušli su u otvoren sukob sa partijskim i državnim rukovodstvom Crne Gore, što je bila jedna vrsta društvenog presedana. Iako je vrh pravoslavne crkve u Crnoj

---

¹ Adnan Prekić, "The Religious Community and the Communist Regime in the Case of Montenegro, 1945–1955", *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Vol 15, No 44 (2016), str. 112.

Gori prilikom prve inicijative o podizanju mauzoleja, sredinom 50-ih ostao potpuno po strani, izmijenjena politička situacija u jugoslovenskoj federaciji sredinom 60-ih promijenila je zvanični stav mitropolije o ovoj inicijativi. U sukob se uključio i vrh Srpske pravoslavne crkve (SPC) koji je u aprilu 1966. godine iznio oštire optužbe na račun crnogorskog rukovodstva i projekta izgradnje mauzoleja.² Sukob je dostigao vrhunac podizanjem ustavne žalbe pred saveznim Ustavnim sudom koji je pokrenuo mitropolit Crnogorsko-primorski Danilo Dajković. Mitropolija je tužbom, koja je naknadno odbijena, osporavala zakonitost odluke da se na Lovćenu podigne mauzolej, tvrdeći da oni imaju pravo raspolaganja nad kapelicom koja se nalazila na lovćenskom vrhu.³

Sukobi između crnogorske države i pravoslavne crkve biće nastavljeni i tokom 70-ih godina, kada će ova institucija od strane partijskih organa biti prepoznata kao jedan od najznačajnijih negatora crnogorskog nacionalnog identiteta. Već početkom 70-ih (jun 1970), Veselin Đuranović, tada prvi čovjek Saveza komunista u Crnoj Gori, ukazuje na konstantne sukobe državnih organa Crne Gore i Mitropolije crnogorsko-primorske, odnosno Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori kako je on naziva. Đuranović tvrdi da se od sredine 60-ih (potencira trenutak nakon Brionskog plenuma i smjene Aleksandra Rankovića), „SPC u Crnoj Gori bavi politikom pokušavajući da to bude jedan od kanala djelovanja velikosrpskog nacionalizma u Crnoj Gori“. Đuranović smatra da je pravoslavna crkva u Crnoj Gori svjesno odbacivala pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja u Crnoj Gori. Zaključio je da je SPC zaoštrila retoriku prema Crnoj Gori nakon otvaranja pitanja autokefalnosti Makedonske

---

² Dragutin Papović, „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja“, *Matica*, br. 69, Podgorica 2017, str. 214, 215.

³ Jadranka Selhanović, „Mauzolej – Partija – Crkva“, *Arhivski zapisi*, br. 1, Cetinje, 2013, str. 192.

pravoslavne crkve. Đuranović je smatrao da SPC vrši pritisak na crnogorsko rukovodstvo kako bi onemogućila „rađanje ideje o autokefalnosti crnogorske crkve, koja je izgubila svoju samostalnost ukazom kralja Aleksandra 1921. godine“. Objasnjavao je da između države i pravoslavne crkve nema otvorenih pitanja koja se odnose na bilo koju temu koju regulišu zakoni i Ustav, i da je suština spora, intencija pravoslavne crkve da se bavi politikom i političkim temama.⁴

Tokom 70-ih i 80-ih neslaganja između crnogorske države i pravoslavne crkve biće sve značajnija, a od sredine 80-tih pojavljuju se i prva neslaganja sa Katoličkom crkvom i Islamskom zajednicom. Na to ukazuje izvještaj Komisije za idejni i teorijski rad CK SK Crne Gore iz 1985. godine, kategorisan kao strogo povjerljiv dokument, pripremljen od članova partijske komisije⁵, koja je analizirala djelovanje vjerskih zajednica u crnogorskom društvu. U ovom dokumentu, oštro je osuđen društveni aktivizam tri najuticajnije vjerske zajednice u Crnoj Gori. Njihovo ponašanje prema državi i političkom sistemu u Crnoj Gori ocjenjeno je kao „neprijateljsko“. Za partijske strukture, najproblematičnija je njihova uloga u oživljavanju nacionalizma. Njihovo djelovanje tumači se u funkciji „zaštita interesa svoje nacije, odnosno poistovjećivanja vjerskog i nacionalnog“. Takva aktivnost praćena je nacionalističkom i šovinističkom retorikom koja pokušava stvoriti sliku da je položaj nekih vjerskih zajednica povoljniji od drugih.⁶ Otvaranje priče o neravnopravnosti vjerskih zajednica moglo se tumačiti kao pokušaj da se na sličan način preispita i položaj nekih naroda u jugoslovenskoj federaciji, što je bio direktan udar na jednu od temeljnih ideja jugoslovenske federacije – ideju bratstva i jedinstva.

---

⁴ *Ibid.*, str. 195, 196.

⁵ Članovi komisije: Slobodan Radonjić, Hamdo Kočan, Boško Karadžić, Sreten Šuković.

⁶ Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 21. januar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.867/1985, str. 12.

Zvanični stav komisije je da vjerske zajednice imaju „sve veću i organizovaniju aktivnost, da je ona trajnog karaktera, sve vidljivija i izraženija i u mnogim segmentima neprijateljska“. Objašnjavaju da su sve prisutnije pojave političke zloupotrebe vjere, i da određene vjerske zajednice na taj način stvaraju političku platformu za uključivanje u politički život. Takve ambicije vjerskih zajednica prepoznali su u njihovim aktivnostima: *održavanja časova vjerske pouke, vjerskim manifestacijama, podizanja vjerskih objekata, a primjetni su i pokušaji unošenja vjerske štampe u vojne kasarne, uključivanje vjerskih sadržaja u programe radija i televizije, zadovoljavanje vjerskih potreba u bolnicama, izdržavanju kazni zatvora i sl.*⁷ Potencirano je da su ove aktivnosti izražene u nacionalno mješovitim sredinama, navodeći neke mjesne i seoske zajednice, kao i školske kolektive u: Ulcinju, Baru, Titogradu, Bijelom Polju, Kotoru, Pljevljima, Plavu i Rožajama.⁸

U percepciji Saveza komunista, tri najznačajnije vjerske zajednice prepoznate su kao „neprijatelji socijalističke države“. Po njihovim tvrdnjama svaka od njih zloupotrebljavala je religiju i vjerska osjećanja, „sistematski negirala i napadala tekovine NOB-a i revolucije“, dok su mnogi predstavnici vjerskih zajednica bili povezani sa nacionalističkim krugovima i sa tih pozicija su pokušavali da izjednačavaju vjeru i naciju što je za komuniste bilo apsolutno neprihvatljivo. Ne treba zaboraviti da je svaka aktivnost vjerskih zajednica u javnom prostoru bio direktan udar na koncept ideološkog monopola koji je imala Savez komunista. Zbog toga se i ocjenjuje da je djelatnost vjerskih zajednica „demonstracija moći putem javnog djelovanja i nacionalnih političkih simbola osim obnove vjere ima za cilj i konstituisanje vjerskih zajednica kao moguće alternative političkoj snagi sistema“.⁹

---

⁷ *Ibid.*, str. 4, 5.

⁸ *Ibid.*, str. 3.

⁹ *Ibid.*, str. 7, 8.

Vjerske zajednice bile su i predmet pažnje bezbjednosnih struktura, naročito Službe državne bezbjednosti. I u ovim izvještajima dio aktivnosti vjerskih zajednica opisan je kao „neprijateljski“. Zapažaju da je osnovni cilj njihovog djelovanja „demonstriranje snage i društvenog uticaja“. Konstatuje se i njihova zainteresovanost za politička pitanja jer se, kako se objašnjava, vjerske zajednice žele predstaviti kao „tumač i zaštitnik nacionalnih interesa i jedina istinska moralna snaga u društvu“.¹⁰

Pojedinačno, najveći otpor političkom programu Saveza komunista generisan je među pripadnicima pravoslavnog klera. U ovom dijelu moramo biti jako oprezni u kvalifikacijama jer je Savez komunista preko Udruženja pravoslavnih sveštenika kontrolisala najveći broj vjerskih službenika pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Zbog toga se i u partijskim izvještajima govori o „ekstremnim pojedincima“, a ne cijeloj organizaciji. Izdvaja se ime prvog čovjeka Mitropolije, Danila Dajkovića koji je kako su primjetili partijski zvaničnici (Veselin Đuranović, 1970) jedno vrijeme bio jako blizak komunističkim vlastima, čak i saradivao sa organima državne bezbjednosti, da bi od sredine 60-ih potpuno promijenio odnos prema crnogorskoj državi i završio „u krajnje reakcionarnom krilu SPC“.¹¹ U aktivnostima pravoslavne crkve u Crnoj Gori posebno je naglašen uticaj vrha SPC. Sveti sinod SPC i patrijarh German, prepoznati su kao nosioci orkestrirane kampanje iz Beograda koja je u dijelu beogradskih medija i intelektualnih krugova, tokom 70-ih i 80-ih pokušavala da ospori svaku ideju afirmisanja crnogorske državnosti i identiteta. Sporani su i njihov odnos

---

¹⁰ Informacija o bezbjednosnoj situaciji u Republici, Titograd, februar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.946/1985, str. 7, 8.

¹¹ Jadranka Selhanović, „Mauzolej – Partija – Crkva“, *Arhivski zapisi*, br. 1, Cetinje, 2013, str. 196.

prema nacionalnom pitanju pošto su u SPC konstantno pokušavali da izjednače vjersko i nacionalno, odnosno da sve pravoslavne vjernike pretvore u Srbe. U toj namjeri oslanjali su se na pomoć određenih nacionalističkih krugova iz Beograda, odnosno „srpskih nacionalista i kleronacionalista“, kao i veze sa licima iz Crne Gore koja djeluju sa takozvanih pozicija velikosrpskog nacionalizma. Iz današnje perspektive, veoma je značajno zapažanje da je „crkva jedina legalna opozicija postojećem režimu u zemlji“, pri čemu polaze od očekivanja da će vlast u obračunu sa njima biti tolerantna.¹² Aktualizacija kosovske krize početkom 80-ih otvorila je novi prostor za angažovanje pravoslavne crkve u javnom prostoru. Pravoslavna crkva počinje da afirmiše narativ o „ugroženosti Srba i spomenika srpske kulture na Kosovu“ i navodnom genocidu koji se na Kosovu sprovodi prema srpskom stanovništvu. Partijskim strukturama crkva je zamjerala dosta blag odnos prema Albancima sa Kosova, tvrdeći da se pravoslavna crkva nalazi između dvije strane, da „stenje između Šiptara i komunista“.¹³

Konstantno nerazumijevanje između crnogorske države i pravoslavne crkve aktualizovalo je i pitanje izbora mitropolita crnogorsko-primorskog. Partijsko i državno rukovodstvo Crne Gore, nezadovoljno angažovanjem Danila Dajkovića još početkom 70-ih, pokrenulo je pitanje njegove smjene pravdajući to pritiskom koji je Dajković vršio na sveštenike tokom izgradnje mauzoleja na Lovćenu. Po njihovom mišljenju, Dajković je vršio torturu nad sveštenicima, a svakom od njih pojedinačno je poslao i pismo tražeći da se jasno izjasne o ideji podizanja mauzoleja.¹⁴ Sa druge strane, Dajković nije bio po volji ni najznačajnijim krugovima Srpske pravoslavne

---

¹² Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 21. januar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.867/1985, str. 12.

¹³ *Ibid.*, str. 16.

¹⁴ Jadranka Selhanović, „Mauzolej – Partija – Crkva“, *Arhivski zapisi*, br. 1, Cetinje, 2013, str. 196.

crkve koja je već početkom 80-ih razmišljala da na njegovo mjesto dovede novog mitropolita. Izbor je pao na Amfilohija Radovića koji je već tada bio prepoznat kao predstavnik nacionalističke struje SPC. Arhivska građa iz tog perioda ukazuje da je još početkom 1983. godine mitropolit Danilo Dajković podnio zahtjev za penzionisanje, a da je vrh SPC za njegovog nasljednika predložio Amfilohija Radovića. Crnogorsko rukovodstvo u aprilu 1983. godine je odbilo taj zahtjev, a tom prilikom patrijarh German je „upozoren i obaviješten o nepodobnosti Amfilohija Radovića za dužnost mitropolita Crnogorsko-primorske mitropolije“. Vjerovatno je slična inicijativa obnovljena 1985. godine da bi nakon novog odbijanja crnogorskih vlasti da podrže imenovanje Amfilohija Radovića, ovaj bio postavljen za episkopa Banatskog.¹⁵

Neslaganja i sukobe na liniji država – pravoslavna crkva pratili su i procesi sve snažnijeg uticaja pravoslavne crkve u javnom životu. Na taj način pravoslavna crkva urušavala je monopol nad javnim prostorom koji je polagao Savez komunista Crne Gore. Problemi su nastali kada je pravoslavna crkva počela da organizuje prikupljanje novca za obnovu porušenih i zapuštenih crkava i da podnosi zahtjeve za denacionalizaciju crkvene imovine. Bili su problematični i pokušaji pravoslavne crkve da u svoje aktivnosti uključi mlade, koji su, kako je to primjećeno, regrutovani „među pripadnicima starih klasnih struktura, njihovim porodicama i licima koja istupaju sa nacionalističkih pozicija“. Zabilježene su i sve učestalije proslave Božića i Vaskrsa kao i počeci organizovanih posjeta mladih u manastiru Ostrog.¹⁶ Tokom 1982. godine registrovana su četi-

---

¹⁵ Informacija o telefonskom razgovoru sa predsjednikom Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama SR Srbije, Titograd, 7. maj 1984, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, Predsjedništvo-konsultativni sastanci 1984/1985.

¹⁶ Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 21. januar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.867/1985, str. 15, 16.

ri velika okupljanja pod okriljem Mitropolije, tokom kojih je bilo prisutno oko 4.500 vjernika. Dvije godine kasnije zabilježeno je deset takvih okupljanja (Herceg Novi, Ostrog, Cetinje, Bar, Kamenari) na kojima je bilo oko 10.000 vjernika.¹⁷

Iako se u vokabularu partijskih izvještaja i za Islamsku zajednicu i Katoličku crkvu koristi slična terminologija kao i u slučaju pravoslavne crkve, sa ovim zajednicama socijalistička vlast u Crnoj Gori imala je mnogo manje problema. Prepoznati problemi u radu SPC projektovani su i na odnos prema ove dvije vjerske zajednice, pa su kao i u slučaju pravoslavne crkve, njihove aktivnosti okarakterisane kao „neprijateljske i neprihvatljive“. Najveće zamjerke odnose se na koketiranje sa nacionalizmom, odnosno pokušaje izjednačavanja vjerskog i nacionalnog. Prema ocjenama crnogorskih komunista i pojedinci u ovim vjerskim zajednicama su radili na „buđenju nacionalne svijesti svojih vjernika“. Smatrali su da vjerske zajednice svjesno manipulišu nacionalnim osjećanjima pokušavajući da izjednače pripadnost vjeri sa pripadnošću jednoj naciji. Partijske strukture posebno su zabrinjavale njihove akcije za obnavljanje vjerskog života što se prevashodno odnosilo na obnovu starih bogomolja¹⁸, zatim organizovanje

---

¹⁷ *Ibid.*, str. 17.

¹⁸ Prema raspoloživim podacima (1985) u Crnoj Gori, tri najznačajnije konfesije imale su ukupno 1004 vjerska objekta. Katolička crkva 218 objekata (Barska nadbiskupija: 40 crkava i 22 druga objekta, Kotorska biskupija: 108 crkava i 48 drugih objekata), pravoslavna crkva 655 objekata (25 manastira, 630 crkava i parohijskih domova), i Islamska zajednica 130 objekata (85 džamija i 45 drugih objekata). Samo tokom 1983. i 1984. godine vjerske zajednice u Crnoj Gori izgradile su 12 novih objekata, renovirale 25 njih, dok je 20 objekata bilo u fazi rekonstrukcije. Sredstva za ove radove, kako je objašnjeno, dominantno su prikupljena iz prihoda vjerskih zajednica (25 mrd. din.) i donacija vjernika (1 mrd. din.). *Izvor*: Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 21. januar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F:867/1985, str. 22, 23.

masovnih okupljanja, uključivanje mladih i niz drugih aktivnosti kojima su vjerske zajednice ugrožavale društveni monopol Saveza komunista.

Zanimljiv je način na koji partijske strukture vide djelovanje vjerskih zajednica. Konstatuju da se ni jedna vjerska zajednica nije otvoreno konfrontirala sa državom, već da su u pitanju „perfidne metode“, u kojima se vjerske zajednice pojavljuju u onim oblastima društvenog života u kojima uloga države nije tako snažna. Takvu aktivnost opisuju kao „propagandno-subverzivni rad vjerskih zajednica“. Tumačeno je da na taj način vjerske zajednice preuzimaju dio državnih nadležnosti. Posebno im je smetala ažurnost vjerskih zajednica u pomoći određenim grupama i pojedincima jer se na taj način, kako su smatrali: „stvora pogrešna slika da vjerske zajednice brže i efikasnije reaguju na socijalne probleme“.¹⁹

Od konkretnih aktivnosti Islamske vjerske zajednice izdvajaju se pokušaji uleme da u rad vjerskih škola uključe što više mladih. Registrovane su pojave navodnog masovnijeg okupljanja vjernika u privatnim kućama kako bi se u njima održavali neki vidovi vjerskih obreda. Učestalija okupljanja u organizaciji Islamske zajednice u Crnoj Gori rezultirala su organizovanjem šest masovnih vjerskih okupljanja tokom 1982. godine na kojima je bilo prisutno oko 2.000 vjernika. Dvije godine kasnije, u organizaciji Islamske zajednice održano je sedam vjerskih okupljanja na kojima je bilo 4.000 ljudi. Registruju se inicijative o obnovi zapuštenih vjerskih objekata i navodi jedna organizacija iz Saudijske arabije koja finansira obnavljanje starih i izgradnju novih vjerskih objekata. Zabilježen je i jedan pokušaj popisivanja vjernika u Bijelom Polju za koji je ocijenjeno da predstavlja „perfidni pokušaj popisa muslimanskog stanov-

---

¹⁹ Djelovanje crkve i vjerskih zajednica u SR Crnoj Gori, Titograd, 21. januar 1985, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.867/1985, str. 26.

ništva“. Zapažanja partijske komisije odnose se i na navodni uticaj IVZ iz Sarajeva na prilike u Crnoj Gori, a kao argument za tu tezu naveden je podatak da najveći broj muslimanskih studenata upisuje fakultet u Sarajevu. Navode da postoji i uticaj IVZ iz Turske koji se po njihovoj ocjeni odvija preko veza sa rođacima iz te zemlje. Spominje se i vjerska literatura, teze o „muslimanskoj republici“, slike i bedževi sa likom Homeinija, što je krajnje čudno jer je Homeini iz Irana, a ne Turske.²⁰

Oštre optužbe za kleronacionalističko djelovanje upućene su i predstavnicima Katoličke crkve u Crnoj Gori. Za partijske strukture posebno je problematična njihova aktivnost u promociji nacionalizma u Boki. Objašnjavaju da Katolička crkva otvoreno karakteriše Boku Kotorsku kao „hrvatsku teritoriju“, poistovjećujući katoličke vjernike sa Hrvatima. Primjećuju da je Katolička crkva imala velike primjedbe na autentičnost podataka sa posljednjeg popisa stanovništva, koji je po njima pokazao nerealne podatke jer se navodno „broj Hrvata drastično smanjio“. Registrovane su i bliske veze novog kotorskog biskupa (Ivo Gugić, 1983–1996) sa Splitskom nadbiskupijom i njihova koordinacija aktivnosti. Po zapažanjima partijske komisije, Katolička crkva u svojim aktivnostima primjenjuje novi pristup, tzv. „novu taktiku“. Taj novi pristup vjernicima, po njihovim tvrdnjama, predviđa svođenje redovnih crkvenih misa na minimum, dok se fokus prebacuje na predavanja koja se dešavaju nakon mise. Na tim predavanjima katolički kler vjernicima govori o njihovim svakodnevnim problemima (štednja, odnos prema radu i sl.), čime se crkva prilagođava svakodnevnim potrebama stanovništva.²¹ Posebno im je bila interesantna aktivnost Katoličke crkve prema albanskom stanovništvu. Zaključuju da je Katolička crkva na prostoru Barske nad-

---

²⁰ *Ibid.*, str. 17, 18.

²¹ *Ibid.*, str. 14.

biskupije pokušala da ostvari što veći uticaj među ovom populacijom aktuelizacijom kosovskih problema. Konstatovano je i snažnije angažovanje Katoličke crkve u javnom životu, kroz pokušaje uključivanja što većeg broja mladih ljudi u njihove aktivnosti kao i kroz organizovanje različitih vjerskih ceremonija. Navodi se da je tokom 1982. godine Katolička crkva organizovala tri velika vjerska skupa i dva hodočašća, a da je tokom 1984. godine organizovala preko deset sličnih skupova i hodočašća u kojima je učestvovalo između 5 i 6 hiljada vjernika.²²

Sa predistorijom od oko dvadeset godina sukoba i nerazumijevanja između države i vjerskih zajednica, Crna Gora je dočekala kraj 80-ih XX vijeka. Bilo bi za očekivati da se u trenutku slabljenja vlasti Saveza komunista, naročito tokom masovnih protesta protiv crnogorskog rukovodstva krajem 1988. i početkom 1989. godine zaoštri i sukob na liniji država – SPC. Ipak, postojeća arhivska građa i dostupni medijski sadržaji iz tog perioda ukazuju da nema indicija da je SPC imala značajniju ulogu u rušenju crnogorskog rukovodstva tokom AB revolucije. O tome autentično svjedoče izvještaji Službe državne bezbjednosti u kojima se ne spominje učešće pravoslavne crkve u ovim procesima. Služba bezbjednosti bila je jako dobro pripremljena za ova okupljanja pa je stoga i organizovala sveobuhvatnu akciju kodnog imena *Ljubović 88*, u kojoj je učestvovalo 340 pripadnika aktivnog i rezervnog sastava Službe državne bezbjednosti. U izvještajima sa skupova organizovanih tokom ljeta i jeseni 1988. godine, detaljno se analizira svaki detalj, uz navođenje svakog pojedinca i organizacije koja je učestvovala u organizaciji mitinga. Ni u jednom od dostupnih izvještaja koji su završili u Predsjedništvu CK SKCG, nema ni jedne riječi o aktivnosti pravoslavne

---

²² *Ibid.*, str. 15.

crkve.²³ Slični stavovi saopšteni su i na sastanku opštinskih komiteta Saveza komunista sa članovima Predsjedništva CK SKCG održanog 25. oktobra 1988. godine. U zaključcima ovih sastanaka ukazuje se na dosta tešku političku situaciju, narušene međunacionalne i međuvjerske odnose ali ni na jednom mjestu se ne spominje ni jedna vjerska zajednica kao generator tog nezadovoljstva.²⁴

Potpuna neangažovanost pravoslavne crkve u događajima koji su prethodili AB revoluciji jako je znakovita. Postavlja se logično pitanje, kako to da jedna institucija koja ima višedecenijsku tradiciju sukobljavanja sa crnogorskim partijskim i državnim rukovodstvom ne učestvuje u njegovom obaranju, u trenutku kada je ono najslabije. Odgovor na to pitanje mogu nam dati događaji koji će uslijediti. Naime iako je sukob državnog vrha i pravoslavne crkve trajao više od 20 godina, to nikako nije bio sukob države i lokalnog pravoslavnog klera. Naprotiv, mitropolit Dajković i manji dio sveštenika koji su ga podržavali bili su samo predstavnici onih političkih i intelektualnih struktura iz Beograda koji su vodili kampanju negiranja crnogorskog nacionalnog i državnog identiteta. Te strukture u Crnoj Gore nijesu imale infrastrukturu za organizovanje masovnih protesta i događaja koji su se odvijali krajem 1988. i početkom 1989. godine. Ipak sve to će se promijeniti krajem 1990. godine kada dolazi do krupnih promjena u vrhu Srpske pravoslavne crkve. Sabor Srpske pravoslavne crkve 30. novembra donio je odluku o penzionisanju patrijarha Germana čime će on postati prvi patrijarh koji je penzionisan. Jedna od prvih odluka no-

---

²³ Proširena sjednica predsjedništva – Informacija o dolasku Srba i Crnogoraca na mitinge u Titogradu i Kolašinu, Titograd, 23. avgust 1988, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.1019/1988.

²⁴ Informacija sa sastanka predstavnika OKSK i Predsjedništva CK SKCG, Titograd, 25. oktobar 1988, DACG, OIRP, FCKSKCGSPG, F.1023/1988.

vog Sinoda SPC bilo je premještanje Amfilohija Radovića iz Bačke u Crnu Goru. Penzionisan je i Danilo Dajković, mitropolit crnogorsko-primorski čime je otvoren prostor da se 30. decembra 1990. na čelo crnogorske mitropolije postavi Amfilohije Radović.²⁵

I pored ozbiljne zabrinutosti partijskih i državnih organa, koja je u nekim slučajevima (izgradnja mauzoleja na Lovćen) imala svoju opravdanost, vjerske zajednice u Crnoj Gori krajem 80-ih godina XX vijeka uglavnom su bile na marginama društvenih procesa. Problemi sa kojima se suočavala komunistička vlast dominantno su bili posljedica djelovanja pojedinaca, dok je najveći dio vjerskih službenika sve tri zajednice formalno bio po strani. Na to ukazuju i sami izvještaji partijskih i državnih organa koji konstatuju da se najznačajniji dio aktivnosti vjerskih zajednica odvija „u okviru ustavnih i zakonskih načela“. Međutim i pored toga, bilo bi netačno saopštiti da vjerske zajednice nijesu imale ambiciju da prošire svoj uticaj među stanovništvom. Na to ukazuje oživljavanje vjerskih rituala, obnavljanje sakralnih objekata i niz drugih aktivnosti koji se intenziviraju tokom 70-ih i 80-ih godina. Takođe, nijesu bez osnova ni konstatacije partijskih struktura da vjerske zajednice pokušavaju da homogenizuju stanovništvo po nacionalnoj osnovi, izjednačavajući vjersko i nacionalno. Jasno se ukazuje da organizovanje masovnih okupljanja i manifestacija ima „nacionalistička obilježja i političko-bezbjednosnu dimenziju“. Vjerske zajednice tako su prepoznate kao zaštitnice određenih nacionalnih skupina, koje su u određenim segmentima javnog života urušavale monopol Saveza komunista. Ipak i pored toga vjerske zajednice nijesu bile u

---

²⁵ Čedomir Radusinović, „Amfilohije mitropolit“, *Pobjeda*, 31. decembar, 1, 2. januar 1991, str. 4.

prilici da ozbiljnije ugroze vlast političkih struktura koje su bile na vlasti u drugoj polovini 80-ih godina XX vijeka, što će se jasno vidjeti i tokom AB revolucije kada je ta vlast srušena. Po raspoloživim izvorima nema nikakvih indicija da su vjerske zajednice, prevashodno pravoslavna crkva kao najznačajniji oponent, imale kapaciteta da ozbiljnije utiču na političke i društvene procese koji će dovesti do promjena 1989. godine.

LITERATURA

- Državni arhiv Crne Gore, Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe republičkih organa i organizacija novog perioda, fond Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore i Predsjedništva CK SKCG, 1984/1985/1988/1989.
- Papović, Dragutin, „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja“, *Matica*, br. 69, 2017.
- *Pobjeda* (Titograd) 1991.
- Prekić, Adnan, „Komunizam i obrazovanje: iskustva Crne Gore 1945–1955“, *Acta Histriae*, 24, (2016).
- Prekić, Adnan, “The Religious Community and the Communist Regime in the Case of Montenegro, 1945–1955”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 15, (2016).
- Selhanović, Jadranka, „Mauzolej – Partija – Crkva“, *Arhivski zapisi*, br. 1, Cetinje 2013.

Mr Ivan Tepavčević

CRNOGORSKI VIŠEPARTIZAM U POSljedNJOJ DECENIJI XX VIJEKA

SUMMARY

Between 1990 and 1998, citizens went to the polls within seven election cycles to make ten elections at the national (republic or federal) level (four convocations of the republic parliament – December 1990, December 1992, November 1996, May 1998; three convocations of the Council of Citizens, House of Commons of the Federal Parliament – May 1992, December 1992 and November 1996; Presidents and Members of the Presidency of the Republic – December 1990; President of the Republic – December 1992, January 1993, President of the Republic October 1997 (twice). This also includes a series of local elections that have always kept pace with parliamentary elections during the 1990s. The early elections institute was used frequently in Montenegro, so that in the 10-year period (1990 to 2000) in which pluralistic elections were held, the parliament fulfilled its four-year term only once. All other convocations of the Parliament of Montenegro ended their term of office after two or three years.

KEYWORDS

politics, parties, 1990s, elections

Nešto manje od godinu dana prije ovih događaja, na talasu „antibirokratske revolucije“, stara komunistička rukovodeća garnitura u Crnoj Gori svrgnuta je prevratom 10–11. januara 1989. godine. Masovne demonstracije u glavnom gradu Titogradu, sa nekoliko desetina hiljada ljudi iz svih krajeva Crne Gore, imale su kao glavni zahtjev smjenu državnog i partijskog rukovodstva. Kasnije je izvršena smjena vladajućih struktura u svim sferama i institucijama društva – od politike do kulture i sporta. Do kraja 1989. godine, po ugledu na postkomunističke zemlje centralne i jugoistočne Evrope – vladajuće komunističke partije u šest republika SFRJ priznale su pravo na slobodno političko organizovanje. Savez komunista Jugoslavije prihvatio je politički pluralizam. U Crnoj Gori na zasjedanju republičke skupštine, na osnovu tumačenja člana 359, stav 2, Ustava Socijalističke Republike Crne Gore, usvojen je Zakon o udruživanju građana.¹ On je omogućio legalizaciju političkih partija i udruženja građana. Međutim, prilagođavanje Ustavu uslijedilo je naknadno, kada je Skupština Crne Gore 31. jula 1990. godine usvojila amandmane LXIV do LXXXII na Ustav SR Crne Gore.² Od ovih amandmana iz sredine 1990. godine, pa do donošenja Ustava 1992. godine bilo je više od 100 amandmana na ustav SFRJ iz 1974. godine.³

---

¹ *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*, br. 23/90.

² *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*, br. 27/90.

³ Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Beograd, 2013, str. 24.

U Crnoj Gori se već krajem 1989. godine formiraju Udruženje za jugoslovensku inicijativu, Demokratska alternativa, kao i Demokratska stranka. Tada one djeluju još u sivoj zoni. To je vrijeme neizvjesnosti i nepredvidljivosti akcija učesnika u političkom procesu. U Crnoj Gori je do prvih izbora decembra 1990. godine nastalo nekih dvadesetak novih partija. Neke od prvih političkih partija su željele da naglase nacionalni karakter, tako da su nacionalno obilježje stavile i u svoj naziv. S druge strane, dolazi do izražaja i obrazovanje građanskih i multietničkih partija, poput vladajuće DPS (na izborima 1990. godine pod nazivom Savez komunista Crne Gore), Demokratske koalicije (koju su podržavali većinom pripadnici muslimanske manjine) i Liberalnog saveza Crne Gore (LSCG). Neke od političkih partija preuzimaju nazive iz perioda prije Prvog svjetskog rata i međuratnog perioda (1918–1941), naglašavajući tako kontinuitet sa tim strankama (Narodna stranka, Demohrišćanska (pravoslavna) stranka, Demokratska stranka). Partije pokušavaju da aktiviranjem slogana starih partija i veličanjem vođa istih, ukažu na kontinuitet sa tim strankama. Prva knjiga o strankama pod nazivom *Stranke u Crnoj Gori 1990*, štampana je u 3.000 primjeraka, a njen autor je bio Novak Jovanović.⁴ Pošto je uslov za registraciju političke partije bilo lako ispuniti, u Crnoj Gori je do 1991. formirana 21 partija, da bi se taj broj krajem 1992. povećao na 27, čime je jedna partija dolazila na samo 22.826 stanovnika, odnosno na 14.852 punoljetna građanina sa pravom glasa.⁵ Prema riječima jednog od učesnika u izbornom procesu bez stranke nije bilo hljeba.⁶

---

⁴ *Pobjeda*, 16. oktobar 1990, str. 4.

⁵ Vladimir Goati, Srđan Darmanović, Zlatko Vujović, Vlado Dedović, Boris Vukićević, Nikoleta Tomović, *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije*, Podgorica, 2013, str. 53.

⁶ Bogoljub Šijaković, član Glavnog odbora Demokratske stranke: „tvrdim, da bez stranke nema hljeba“, *Pobjeda*, 2. novembar 1990, str. 7.

Građani su u periodu od 1990. do 1998. godine na birališta izlazili u okviru sedam izbornih ciklusa da bi izvršili deset izbora na nacionalnom (republičkom ili saveznom) nivou (četiri saziva republičkog parlamenta – decembar 1990, decembar 1992, novembar 1996, maj 1998; tri saziva Vijeća građana, donjeg doma saveznog parlamenta – maj 1992, decembar 1992. i novembar 1996; predsjednika i članove Predsjedništva Republike – decembar 1990; predsjednika Republike – decembar 1992, januar 1993, predsjednika Republike oktobar 1997. (dva puta)). Ovdje spada i čitav niz lokalnih izbora, koji su tokom devedesetih godina prethodnog vijeka uvijek držali korak sa parlamentarnim izborima. Institut vanrednih izbora korišten je u Crnoj Gori često, tako da je u desetogodišnjem periodu (od 1990. godine do 2000) u kojemu su održani pluralistički izbori, parlament ispunio svoj četvorogodišnji mandat samo jedan put. Svi drugi sazivi Skupštine Crne Gore završavali su svoj mandat nakon dvije (1990–1992, 1996–1998) ili tri godine (1998–2001). Prosječna dužina mandata Skupštine Crne Gore od prvih višepartijskih izbora 1990. godine do posljednjih u XX vijeku bila je svega 2 godine i 6 mjeseci. U periodu između 1990. i 1994. Skupština Crne Gore prosječno je godišnje zasjedala manje od mjesec dana. U predlaganju zakona dominirala je Vlada, tako da imamo podatke da je u ovom periodu od 253 zakona koja su usvojena, Vlada predložila 251, opozicione stranke 1 i „neko drugi“ 1.⁷

Tokom devedesetih godina građani su informisani preko jednih novina i televizije, (postojao je nezavisni radio), krajem te decenije dolazi do pojave novih medija koji su bili dostupni većem broju ljudi. Samim tim mijenja se i dostupnost informacija i dolazi do promjena u kampanjama. U prvih nekoliko izbornih ciklusa, kampanje je karakterisala

---

⁷ Veselin Pavićević, *Izborni sistemi i izbori u Crnoj Gori 1990–1996*, Podgorica, 1997, 170, 191.

organizacija velikih okupljanja na trgovima i sportskim halama. Glavna težnja je bila da se prikaže masovnost i brojnost biračkog tijela koje podržava određenu političku opciju. U zemlji poput Crne Gore, sa biračkim tijelom od 400.000 do 470.000 glasača, krajem XX vijeka bilo je izvodljivo fizički doći do svakog birača.

Na prvim višestranačkim izborima za parlament Crne Gore, nakon Drugog svjetskog rata, održanim 9. decembra 1990. godine, Crna Gora je podijeljena na ukupno 20 izbornih jedinica, koje su birale ukupno 125 poslanika za jednodomnu skupštinu. Princip je bio da izbornu jedinicu za izbor poslanika čini teritorija opštine. Na prvim parlamentarnim izborima census je bio 4%.⁸ Takođe, na tim izborima birano je i kolektivno tijelo – Predsjedništvo Republike, koje je bilo sastavljeno od predsjednika i četiri člana. Na predsjedničkim izborima 1990. godine, primjenjivan je metod da kandidat za predsjednika mora osvojiti više od polovine glasova građana upisanih u birački spisak, dok u drugom krugu, ako do njega dođe, pobjednik je onaj koji osvoji najveći broj glasova.⁹

Već 1992. godine, prema Zakonu o izboru predsjednika Republike, izabrani predsjednik je onaj kandidat koji osvoji glasove više od polovine birača koji su glasali,¹⁰ a treba da glasa više od polovine ukupnog biračkog tijela. Kandidaturu u trci za predsjednika Predsjedništva Crne Gore trebalo je da podrži najmanje 2.000 građana da bi se našli na izbornoj listi, a za članove ovog kolektivnog organa bilo je potrebno 1.000.¹¹

---

⁸ *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*, 36/90, član 81, stav 1, Zakona o izboru i opozivu odbornika i poslanika.

⁹ *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*, 36/90, Zakon o izboru predsjednika i članova Predsjedništva SR Crne Gore, član 21.

¹⁰ *Službeni list Republike Crne Gore*, 49/92, Zakon o izboru predsjednika Republike, član 16 i 17.

¹¹ *Pobjeda*, 31. oktobar 1990, str. 6.

Na ovaj način Crna Gora je označila raskid sa jednostranačkim sistemom. U birački spisak bilo je upisano 402.905 birača,¹² koji su glasali na 948 biračkih mjesta. Rok za izradu i objavljivanje biračkih spiskova bio je 13. oktobar. Međutim, mjesec dana nakon tog roka u više od polovine opština taj posao nije bio obavljen.¹³ Ukupno je bilo 561 kandidat za 125 poslaničkih mjesta. Za izbornu trku prijavilo se 7 stranaka, 2 koalicije i nezavisni kandidati. Istovremeno su birali 948 mjesta za skupštine opština.¹⁴ Za predsjednika Predsjedništva bila su tri kandidata: Momir Bulatović, Ljubiša Stanković i Novak Kilibarda. Za članove predsjedništva glasalo se između 14 kandidata. Glasački listić za predsjedništvo bio je žute boje; za skupštinu (poslanike) otvoreno plave boje, dok je za odbornike u gradovima bio roze boje.¹⁵ Jedna od primjedbi na glasačke listiće, poslije završenog glasanja, bila je da su nestručno grafički riješeni. Kandidati za predsjednika Predsjedništva bili su visoko na listiću i odvojeni od ostalog dijela liste. Preko 30.000 ljudi prema određenim procjenama nije obratilo pažnju na taj dio. Primjedbe su išle u pravcu da glasački listić nije pravilno usmjerio glasače.¹⁶

Koja su obilježja tih prvih kampanja poslije uvođenja višestranačkog sistema? Stranke su se predstavljale u okviru televizijske emisije *Izbori 90* na televiziji Titograd.¹⁷ Tokom posljednje decenije XX vijeka, pojava stranačkih plakata je bila ogromna, dok pojava bilborda nije bila vidljiva. Glavni motivi na plakatima su bile ličnosti i to nam pokazuje vezanost stranaka za glavne ličnosti u stranci. Nazivi lista obično su sadržali ime lidera stranke. Groznica predizborne kampanje seli

---

¹² *Pobjeda*, 19. decembar 1990, str. 1.

¹³ *Pobjeda*, 14. novembar 1990, str. 7.

¹⁴ *Pobjeda*, 5. decembar 1990, str. 9.

¹⁵ *Pobjeda*, 9. decembar 1990, str. 4.

¹⁶ *Pobjeda*, 20. decembar 1990, str. 2.

¹⁷ *Pobjeda*, 13. oktobar 1990, str. 6.

se na ulice i trgove, gdje osviću mnogobrojni plakati. „Po prvi put se u Crnoj Gori javlja ona u Evropi već davno viđena vojska cjepača plakata“.¹⁸ Na Žabljaku je u novembru došlo do cijepanja plakata Narodne stranke.¹⁹ Predizborna nadmetanja nastavljala su se na ulici. „Ponoćne trke u cijepanju tuđih i lijepljenju svojih plakata i parola ne jenjavaju“.²⁰ Prema riječima jednog od protagonista izbornog procesa „ko posljednji lijepi, njegov plakat zoru dočeka.“²¹ Za ostavljanje političkih poruka služili su i zidovi crkve u Momišićima.²² Tada se pojavljuje i prvi broj *Monitora*, kako u zaglavlju lista stoji, crnogorskog nezavisnog nedjeljnika. Prvi broj je izašao u Titogradu, 20. oktobra, u tiražu od 20.000 primjeraka.²³ Novi političari, koji su izašli iz jednopartijskog sistema, nudili su biračima razna rješenja za poboljšanje životnog standarda. Tako, neki od njih se zalažu za kompjutere, a ne za puške.²⁴ Na političkim skupovima birači su se najviše interesovali za pitanja koja se tiču životnih problema, i to pretežno rješavanje komunalne infrastrukture.²⁵ Imamo primjera poput Rožaja gdje se zamjera kandidatu Saveza reformskih snaga Slavku Peroviću što podiže dva prsta, i prema mišljenju birača poistovjećuje narod sa ovog prostora sa Albancima na Kosovu.²⁶ Interesantno da je u žabljačkoj opštini za izbor odbornika samo Savez komunista dostavio listu kandidata. Drugih prijavljenih nije bilo, iako je Narodna stranka namjeravala da

---

¹⁸ *Pobjeda*, 17. novembar 1990, str. 6.

¹⁹ *Pobjeda*, 12. novembar 1990, str. 4.

²⁰ *Pobjeda*, 5. decembar 1990, str. 3.

²¹ *Pobjeda*, 5. decembar 1990, str. 3.

²² *Pobjeda*, 27. novembar 1990, str. 11.

²³ *Pobjeda*, 21. oktobar 1990, str. 2.

²⁴ „Dok se drugi prebrojavaju jesu li veći Srbi ili Crnogorci, Savez Komunista Crne Gore se zalaže za kompjutere, a ne za puške“ prema riječima Milice Pejanović-Đurišić, *Pobjeda*, 4. decembar 1990, str. 7.

²⁵ *Pobjeda*, 2. novembar 1990, str. 6.

²⁶ *Pobjeda*, 6. novembar 1990, str. 7.

učestvuje na izborima. Međutim, zbog incidenta na promociji, koja se desila u gradu, rukovodstvo Narodne stranke je odustalo od učestvovanja na izborima. I za republičke poslanike u posljednjem trenutku se pojavio jedan nezavisni kandidat.²⁷ Savez komunista Crne Gore završne konvencije u većim gradovima obilježavao je rok koncertima (u Bijelom Polju, Ivangradu, Nikšiću, Titogradu).²⁸ U Nikšiću, na primjer, u kulturno-umjetničkom programu Saveza Komunista Crne Gore učestvuju: Mima Karadžić, Jelena Žigon, Branka Šćepanović, Jaksim i Radosav, Zoran Kalezić, Toma Zdravković, Miša Janketić, grupa „Galija“.²⁹

Na izbore se, prema riječima birača, išlo kao u svatove.³⁰ Prve parlamentarne izbore pratila su 223 novinara, fotoreportera i članova radio i tv ekipa.³¹ Jedan od problema na prvim izborima bio je i nedostatak kompjutera za računanje izbornih rezultata.³² U prvom krugu 14.000 birača biračko pravo su ostvarili tek na osnovu naknadno izdatih uvjerenja nadležnih organa.³³ Propisani uslov ispunile su samo četiri izborne liste, od kojih je lista Saveza komunista Crne Gore, sa osvojenih 56,2% glasova, dobila 83 (66,4%) od 125 mandata u Skupštini; lista koalicije pod nazivom Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru³⁴, sa 13,6% glasova, dobila je 17 (13,65%) mandata; lista Narodne stranke,

---

²⁷ *Pobjeda*, 21. novembar 1990. Tada se prijavio Petrašin Kasalica, pensioner iz Titograda.

²⁸ *Pobjeda*, 2. novembar 1990, str. 7.

²⁹ *Pobjeda*, 18. novembar 1990, str. 4.

³⁰ *Pobjeda*, 10. decembar 1990, str. 8.

³¹ *Pobjeda*, 9. decembar 1990, str. 3.

³² *Pobjeda*, 19. decembar 1990, str. 5.

³³ *Pobjeda*, 23. decembar 1990, str. 6.

³⁴ Koaliciju Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru činili su: Liberalni savez Crne Gore, Partija socijalista, Socijaldemokratska stranka Crne Gore, Nezavisna organizacija komunista i Stranka nacionalne ravnopravnosti.

sa 12,8% glasova, 13 (10,4%) mandata, i lista Demokratske koalicije³⁵, sa 10,1% glasova, 12 (9,6%) mandata.

Drugi krug na 9 biračkih mjesta je održan 16. decembra. Interesantno je da su na glasačkom mjestu Šušanj (Bar) nađena 2 listića više nego je bilo birača.³⁶ U štampi se navodio nešto manji broj birača, u odnosu na sedmicu ranije, 401.008.³⁷ Suštinski, ponovljeni izbori na malo biračkih mjesta nijesu donijeli promjenu u ukupnom broju mandata. Ostao je drugi krug izbora za predsjednika Republike i članove Predsjedništva SRCG. Primjećujemo da je broj biračkih mjesta za izbor Predsjednika povećan u odnosu na prvi krug. Pobjedu je odnio Momir Bulatović, dok je Ljubiša Stanković dobio 65.998 glasova.³⁸ Mandat Skupštine, predsjednika i Predsjedništva Socijalističke Republike Crne Gore potrajao je dvije godine. Crna Gora je odlukom građana na referendumu, održanom marta 1992. godine, postala federalna članica Savezne Republike Jugoslavije. Prema Ustavu iz oktobra 1992. godine u Crnoj Gori je uspostavljen parlamentarni sistem.³⁹

Drugi parlamentarni izbori održani su 20. decembra 1992. godine, prema proporcionalnom sistemu, gdje se glasalo za liste, a ne za pojedince. Izborni census je bio 4%, a Crna Gora je za razliku od prethodnih izbora bila jedna izborna jedinica. U Crnoj Gori bilo je 428.680 birača, najviše u Podgorici 108.858.⁴⁰ Za izbore su bila spremna 873 birališta, a odštampano je 1.365.680 listića (za tri nivoa glasanja). Glasanje

---

³⁵ Demokratsku koaliciju činile su tri nacionalne partije Muslimana u Crnoj Gori (Stranka demokratske akcije za Crnu Goru – SDA i Stranka ravnopravnosti), odnosno Albanaca u Crnoj Gori (Demokratski savez u Crnoj Gori – DS CG).

³⁶ *Pobjeda*, 15. novembar 1992, str. 5.

³⁷ *Pobjeda*, 16. decembar 1990, str. 2.

³⁸ *Pobjeda*, 19. decembar 1990, str. 2.

³⁹ *Službeni list Republike Crne Gore*, 48/92.

⁴⁰ *Pobjeda*, 17. decembar 1992, str. 1.

putem pisma bilo je omogućeno biračima koji su radili ili studirali van mjesta glasanja, ili licima koja su se nalazila na izdržavanju kazne zatvora ili u pritvoru. Glasanje van biračkih mjesta je, na primjer, bilo omogućeno učenicima i studentima, koji su živjeli u učeničkim i studentskim domovima, i prilikom „referenduma radi prethodnog izjašnjavanja građana Crne Gore o tome da li žele da nastave da žive u zajedničkoj državi ravnopravnih republika“ 1992. godine. Republičkoj izbornoj komisiji je bilo prijavljeno 29 partija. Potpise je skupilo 19 stranaka,⁴¹ dok se za izbor predsjednika kandidovalo 9 kandidata. Istovremeno su održani i izbori za savezni parlament, gdje se za izbor saveznih poslanika kandidovalo 13 stranaka.⁴² Za savezne izbore predložen je 321 kandidat (12 partija i jedno udruženje građana),⁴³ dok se na poslaničkim listama za republički parlament našao 951 kandidat.⁴⁴ Za izbornu trku 1992. godine država je obezbijedila oko sto hiljada maraka političkim strankama. Jedna trećina tih sredstava podijelila se odmah, a ostatak su partije dobile kada su predale kandidatske liste. Stranke su takođe dobile i po 200 litara benzina besplatno, a za 1.800 litara dobile su pravo na kupovinu.⁴⁵ O sprovođenju izbora staralo se gotovo 7.000 ljudi.⁴⁶ Tada je uspostavljen i kompjuterski centar u Skupštini Crne Gore⁴⁷ radi lakšeg praćenja izbornog procesa.

Na ovim izborima bile su interesantne poruke koje su upućivali kandidati za odbornike ili za predsjednika. Čak je i nesuđeni predsjednički kandidat Boro Miranović imao parolu „Ja

---

⁴¹ *Pobjeda*, 27. oktobar 1992, str. 6.

⁴² *Pobjeda*, 20. decembar 1992, str. 5.

⁴³ *Pobjeda*, 25. novembar 1992, str. 7.

⁴⁴ *Pobjeda*, 17. decembar 1992, str. 1.

⁴⁵ *Pobjeda*, 28. oktobar 1992, str. 1.

⁴⁶ *Pobjeda*, 20. decembar 1992, str. 5.

⁴⁷ *Pobjeda*, 23. decembar 1992, str. 1.

znam kako: Crna Gora kao Monako.⁴⁸ Obećavao je da će za 3 mjeseca najmanja plata u Crnoj Gori biti 500 DM, kao i da će sankcije uvedene te godine brzo pasti. S druge strane, poruka iz Rožaja je bila da je narod svoju sudbinu predao u ruke stranačkih lidera.⁴⁹ Na izborima je glasalo 223.111 građana. Interesantno da je u Podgorici glasao vjerovatno najstariji birač Drago Jelovac, koji je imao 99 godina.⁵⁰ S druge strane, Dragan Hajduković, jedan od devet predsjedničkih kandidata, nije glasao. Za vrijeme izbora bio je u Ženevi.⁵¹

Na izborima 1992. godine cenzus su prešle: Demokratska partija socijalista (DPS), koja je sa osvojenih 43,8% glasova dobila 46 od 85 mjesta u Skupštini; lista Narodne stranke (NS) sa 13,1% glasova – 14 mandata; lista Liberalnog saveza Crne Gore (LSCG) sa 12,4% glasova – 13 mandata; lista Srpske radikalne stranke (SRS) sa 7,8% glasova – 8 mandata, i lista Socijaldemokratske partije reformista (SDPR) sa 4,5% glasova – 4 mandata. Cenzus od 4% je bio granica koju je teško bilo preskočiti na izborima 1992. godine za neke političke partije poput SKPJ (6.236), Demokratskog saveza (11.388), Udruženja ratnika 1991/92. (4.198). Pobjeda DPS je bila manje ubjedljiva nego dvije godine ranije pod imenom SKCG, ali ipak je osvojio 54% mandata u skupštini. Interesantno da je na izborima Srpska radikalna stranka osvojila 8 mandata, a iste godine je i na izborima u Srbiji dobila poslaničke mandate. Tako je postala stranka koja je imala svoje poslanike u oba parlamenta republika Savezne Republike Jugoslavije. Međutim, u Crnoj Gori radikali su osvojili tri puta manje mandata nego u Srbiji. Na parlamentarnim izborima 1992. godine glasačko pravo putem pisma iskoristilo je 3.315⁵² birača ili nešto

---

⁴⁸ *Pobjeda*, 6. decembar 1992, str. 9.

⁴⁹ *Pobjeda*, 9. oktobar 1992, str. 5.

⁵⁰ *Pobjeda*, 21. decembar 1992.

⁵¹ *Pobjeda*, 21. decembar 1992.

⁵² Za opštine Žabljak, Kolašin i Plužine nedostaju podaci.

preko 1% važećih glasova. Na izborima za Vijeće građana Savezne skupštine DPS je maja 1992. godine osvojio u izbornoj jedinici Plav jedan mandat sa samo 843 glasa ili 8,3% ukupnog biračkog tijela izborne jedinice, odnosno 35,3% birača koji su pravilno glasali.⁵³

Na predsjedničkim izborima iz decembra 1992. i januara 1993. godine, Slobodan Milošević je podržavao kandidata koji se protivio tadašnjem lideru DPS-a Momiru Bulatoviću. U prvom krugu kandidat DPS-a je osvojio 42,8%, dok je njegov najbliži protivkandidat osvojio 23,7% glasova. U drugom krugu izbora, koji su održani 10. januara 1993. godine, DPS je uspio da privuče glasove opozicije. Tada je pobijedio kandidat DPS-a Momir Bulatović, sa 63,3%, dok je njegov protivkandidat osvojio 36,7% glasova.⁵⁴

Izbori za Vijeće građana Skupštine SRJ održani su uz cenzus od 5% od ukupnog broja glasova birača koji su glasali u izbornoj jedinici.⁵⁵ Na ovim izborima postojalo je pravilo da se na 13.430 birača bira jedan poslanik, kako bi se obezbijedila jednakost građana. Tako je Crna Gora birala 30 poslanika u Savezni parlament. S druge strane, u drugoj republici jedan poslanik je dolazio na 65.000 birača. Samim tim, odnos glasova je bio 1:5, što je značilo da je jedan glas u Crnoj Gori vrijedio kao pet glasova u Srbiji. Na prvim izborima za Vijeće građana Skupštine SRJ, održanim maja 1992, DPS je osvojio 68,4% glasova, odnosno 23 od 30 mandata; lista Saveza komunista – pokret za Jugoslaviju u Crnoj Gori imala je 6,1%

---

⁵³ Veselin Pavićević, Srđan Darmanović, Olivera Komar, Zlatko Vujović, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, Podgorica, 2007, str. 30.

⁵⁴ Veselin Pavićević, *Izborni sistemi i izbori u Crnoj Gori 1990–1996*, Podgorica, 1997, str. 24, 25.

⁵⁵ *Službeni list SRJ*, 1/92, član 66, stav 2, Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine.

glasova ili 2 mandata; Srpska radikalna stranka osvojila je 8,8% glasova ili 3 mandata, dok su dva nezavisna kandidata sa ukupno osvojenih 4,1% glasova osvojila 2 mandata. Iste godine u decembru održani su drugi izbori za Vijeće građana na kojima je DPS osvojila 17 (56,7%) mandata; SPCG sa 13,5% glasova osvojila je 5 mandata; Narodna stranka sa 12,5% glasova osvojila 4 mandata i Srpska radikalna stranka sa 11,5% glasova osvojila je 4 mandata.

Razlike među vladajućim partijama u Crnoj Gori i Srbiji počinju jasnije da se ispoljavaju oko ekonomskih pitanja krajem 1994. godine. Glavna tačka sporenja je bila privatizacija i modeli sprovođenja. Sljedeći izbori su se održali 3. novembra 1996. godine. Crna Gora je bila podijeljena na 14 izbornih jedinica, dok je cenzus bio 4%. U Crnoj Gori bilo je upisano 448.502 birača, na sam dan izbora,⁵⁶ na 878 biračkih mjesta. Republička izborna komisija je potvrdila 139 stranačkih lista koje je podnijelo 16 stranaka, tri stranačke koalicije i jedna grupa građana. Za 71 poslaničko mjesto borilo se 798 kandidata. Od ovoga broja samo su dva bila nezavisna (lista Grupe građana „Sedma sila“), i to u izornoj jedinici br. 2 Andrijevića – Berane. Osvojili su ukupno 16 glasova.

Na svako mjesto za poslanika konkurisalo je 11 kandidata. Jedan poslanik je dolazio na 6.000 birača.⁵⁷ Za savezne izbore za 30 mandata nadmetalo se 205 kandidata,⁵⁸ odnosno za jedno poslaničko mjesto kandidovalo se 7 kandidata. Devet miliona dinara bilo je predviđeno za izbore, a tri miliona su išla na stranke. Najviše novca iz budžetske kase (400 junskih dohodaka) odnosno oko 260 hiljada dinara dobile su stranke koje su potvrdile liste u svih 14 izbornih jedinica.⁵⁹ Izbori su

---

⁵⁶ *Pobjeda*, 2. novembar 1996, str. 3 (dan pred izbore).

⁵⁷ *Pobjeda*, 2. novembar 1996, str. 3.

⁵⁸ *Pobjeda*, 3. novembar 1996, str. 1.

⁵⁹ *Pobjeda*, 22. oktobar 1996, str. 10.

bili izuzetno propraćeni u medijima. Samo u posljednjih par mjeseci pred glasanje, tokom izborne kampanje *Pobjeda* je na ukupno 263 stranice objavila oko 700 saopštenja, izvještavala sa 382 konferencije za štampu, a njeni novinari su propratili 346 promotivnih skupova.⁶⁰

Pred izbore 1996. godine dvije različite opozicione stranke: Liberalni savez, partija koja se zalagala za državnu nezavisnost Crne Gore, i Narodna stranka, partija prosrpske orijentacije u Crnoj Gori, formirale su predizborni savez: Narodnu slogu. Na izborima ova koalicija nije postigla cilj, jer je u sporazumu stajalo da sinergetski efekat dvije stranke može dovesti do povećanja broja birača i obaranja sa vlasti vladajuće DPS. Na izborima Narodna sloga dobila je 74.954 glasova (25,6%), ili 19 mandata, što je malo više nego što su dvije partije dobile zajedno na prethodnim izborima 1992. godine (73.063). S druge strane, DPS je dobila 51,2% glasova i osvojila oko 63,4% mandata (45 od 71 mjesta u Parlamentu). Lista Stranke demokratske akcije imala je 3,5% glasova i osvojila 3 mandata; lista Demokratskog saveza Crne Gore sa 1,8% glasova dobila je 2 mandata, a lista Demokratske unije Albanaca (DUA) sa 1,3% glasova osvojila je takođe 2 mandata.⁶¹ Na ovim izborima 1996. godine penzionerima koji su na dan održavanja izbora bili u odmaralištu i lječilištu u Igalu omogućeno je da glasaju u toj ustanovi. Na parlamentarnim izborima 1996. godine glasačko pravo putem pisma iskoristilo je 6.258 birača ili 2,1% važećih glasova. Rezultati izbora su pokazali da je došlo do smanjenja uticaja nacionalističkih i lijevih političkih opcija. Tako je stranka Jugoslovenska udružena levica (JUL), čija je predsjednica bila Mirjana Marković, žena predsjednika Srbije, osvojila na izborima svega 1.668 glasova ili 0,6% biračkog tijela. Takođe i krajnje desničarska

---

⁶⁰ *Pobjeda*, 3. novembar 1996, str. 3.

⁶¹ *Pobjeda*, 5. novembar 1996, str. 1.

partija Srpska radikalna stranka nije osvojila nijedan mandat, iako je na prethodnim izborima imala 8 mandata. Lideri Narodne sloge nijesu prihvatili i osporavali su rezultate izbora, tvrdeći da je došlo do izborne krađe slične onoj na lokalnim izborima u Srbiji te godine. Međutim, ova koalicija nije potkrijepila u javnosti svoje tvrdnje. Interesantno, zbog sistema izbornih jedinica 1996. godine, dvije političke stranke su na nivou Republike osvojile više od 4%, ali ipak nijesu ušle u parlament. To su bile SDP sa osvojenih 16.608 ili 5,7%, i Srpska radikalna stranka sa osvojenih 12.963 ili 4,4% glasova. Tada je Radikalna stranka i za izbore za Saveznu skuštinu osvojila ukupno 5,2% ili 14.829 glasova na republičkom nivou, ali upravo zbog ovog sistema izbornih jedinica nije ušla u parlament. Zanimljivo je da je takozvani najskuplji mandat pripao Socijaldemokratskoj partiji (SDP) 1996. godine, na izborima za Vijeće građana Savezne skupštine, i on je iznosio 26.128 glasova građana. Između izbora 1992. i 1996. godine jedan mandat je jednu partiju koštao 30 puta manje u odnosu na drugu.

Nekoliko mjeseci poslije ubjedljive pobjede DPS-a nad Narodnom slogom, došlo je do rascjepa u najužem rukovodstvu vladajuće partije. Sukob je imao tipičan postkomunistički karakter – predsjednik protiv premijera. Sukob unutar stranke doveo je do oštne, teške, višemjesečne borbe, kako u stranci, tako i u institucijama. Partija se podijelila na dvije – prvu koja je zadržala ime (DPS), pod vođstvom tadašnjeg premijera Đukanovića, i drugu Socijalističku narodnu partiju (SNP), pod vođstvom tadašnjeg predsjednika Republike Momira Bulatovića. Nakon raskola u vladajućoj DPS partiji 1997. godine, Vlada je izgubila većinsku podršku, tako da je bila primorana da formira koaliciju sa Narodnom strankom i dvije manje albanske stranke (DS, DUA). Novi klub DPS Momir Bulatović imao je 18 poslanika. DPS je morao tražiti saveznike u opoziciji, tako da je 1. septembra opozicija potpisala sporazum

sa DPS-om i Vladom Crne Gore,⁶² takozvani Sporazum o minimumu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Crnoj Gori.⁶³ Sporazum je potpisan od strane premijera Đukanovića i predsjednika 7 od 9 stranaka iz parlamenta Crne Gore.⁶⁴ Prihvaćeni su opozicioni zahtjevi za usvajanje novih izbornih propisa. Donesen je set zakona važnih za održavanje izbora, poput Zakona o izboru odbornika i poslanika, Zakona o biračkim spiskovima, Zakona o finansiranju političkih stranaka. Na izborima za predsjednika Republike 1997. godine jedan od problema bio je tumačenje samog izbornog postupka, u smislu prvog i drugog kruga izbora. Da li su to bili odvojeni ili jedinstveni izborni postupci? Rješavanje ovoga pitanja je bilo važno, jer je između dva izborna kruga došlo do promjene u biračkom spisku. Savezni pravosudni organi su odlučili negativno u odnosu na republičke i time nadležnost crnogorskih sudova osporili, samim tim počinili pravno nasilje, jer su o istim stvarima u dvije republike odlučivali na različite načine. Na taj način došlo je do neravnopravnog tretmana između dvije članice federacije. Predsjedničke izbore 1997. godine opredijelilo je veće učešće birača u drugom krugu.

Na predsjedničkim izborima 5. oktobra 1997. godine petnaestak dana prije izbora bio je upisan 458.871 birač,⁶⁵ dok je prema podacima na sam dan izbora 461.099 građana imalo pravo glasa, na 878 biračkih mjesta. Izbore je pratilo 109 posmatrača OEBS-a, 26 posmatrača Helsinškog komiteta i 14 predstavnika vlada drugih zemalja. Bilo je akreditovano 300 stranih i domaćih novinara.⁶⁶ U prvom krugu u početku se

---

⁶² *Pobjeda*, 1. septembar 1997, str. 1.

⁶³ *Pobjeda*, 2. septembar 1997, str. 2, 3.

⁶⁴ Svoj potpis na dokument nijesu stavili Momir Bulatović, tadašnji predsjednik DPS-a i predsjednici Socijalističke narodne partije i Srpske narodne stranke.

⁶⁵ *Pobjeda*, 20. septembar 1997, str. 3.

⁶⁶ *Pobjeda*, 5. oktobar 1997, str. 1.

prijavilo 5 kandidata,⁶⁷ a kasnije se prijavilo 8 kandidata, 5 partijskih i 3 nezavisna. Prvi put izbori su se mogli pratiti preko interneta.⁶⁸ Za troškove predsjedničkih izbora Vlada je izdvojila 6 miliona dinara. Kandidati koji dobiju najmanje 10% glasova imaju pravo na 100.000 dinara.⁶⁹ Za drugi krug predsjedničkih izbora Vlada je izdvojila 2.500.000 dinara za pokriće troškova glasanja.⁷⁰

Kako se bliži datum izbora, u novinama je sve više izjava čelnih ljudi partija. Njima su data vodeća mjesta, najveći naslovi i glavne poruke. Na cijelim stranicama novina nalazile su se parole političkih partija.⁷¹ U prvom krugu, Milo Đukanović dobio je 145.348, dok je Momir Bulatović dobio 147.615 glasova. Kandidat Stanić dobio je 5.109, a Aćim Višnjić 4.635.⁷² Svi kandidati, osim Đukanovića i Bulatovića, ukupno su dobili 13.530 glasova. Broj birača se povećao za skoro deset hiljada između dva kruga predsjedničkih izbora. U drugom krugu bilo je 469.543 birača. U drugom krugu predsjedničkih izbora izašlo je 346.423⁷³ birača, važećih listića bilo je 344.002. Milo Đukanović dobio je 174.745, a Momir Bulatović 169.257 glasova.⁷⁴ Terenska kampanja je dala rezultate u drugom krugu predsjedničkih izbora 1997. godine. Bulatović je izgubio izbore za nešto više od pet hiljada glasova, iako je bio podržavan od režima u Beogradu, dok je pobjeda Đukanovića gotovo svuda predstavljena kao pobjeda nad Miloševićem i njegovim kandidatom. Bulatović je zajedno sa

---

⁶⁷ *Pobjeda*, 16. septembar 1997, str. 1.

⁶⁸ *Pobjeda*, 2. oktobar 1997, str. 1.

⁶⁹ *Pobjeda*, 19. septembar 1997, str. 1; *Pobjeda*, 24. septembar 1997, str. 4.

⁷⁰ *Pobjeda*, 10. oktobar 1997, str. 3.

⁷¹ *Pobjeda*, 2. oktobar 1997, str. 16, parola DPS-a *Takav nam treba!* ili čitava stranica orah (*tvrd kao orah*).

⁷² *Pobjeda*, 7. oktobar 1997, str. 1.

⁷³ *Pobjeda*, 22. oktobar 1997, str. 1.

⁷⁴ *Pobjeda*, 21. oktobar 1997, str. 3.

svojim pristalicama organizovao demonstracije sa namjerom da ospori rezultate izbora. Na protestima u januaru 1998. godine u Podgorici, došlo je do napada na zgradu Vlade, poslije čega je intervenisala policija, i poslije sukoba, gdje je bilo više povrijeđenih, prekinula demonstracije. Đukanović će imati od tada političku, ekonomsku i bezbjednosnu podršku iz Evropske unije i SAD. Vlast će se dodatno konsolidovati nakon parlamentarnih izbora iz 1998. godine. U Crnoj Gori u posljednjoj deceniji XX vijeka predsjednik države bio je istovremeno i lider najjače vladajuće stranke.

Vrijeme od predsjedničkih izbora 1997. godine do prijevremenih parlamentarnih izbora 1998. godine je period velike političke krize. Na prijevremenim izborima maja 1998. godine Republika je proglašena jedinstvenom izbornom jedinicom, dok na biračka mjesta koja obuhvataju teritoriju gdje Albanci čine većinu stanovništva, odlazi 5 mandata. Vlada je ažurirala biračke spiskove za izbore maja 1998. godine. Poseban državni organ, Sekretarijat za razvoj Crne Gore, imao je zadatak da provjerava i vrši dopune podataka koji su bili relevantni za birački spisak. Čak su bile otvorene besplatne telefonske linije (10), na kojima su se mogli dobiti podaci u vezi sa biračkim spiskom. Osim toga, kako bi se ispunili uslovi, birački spisak je bio dostupan na internetu. Za tri mjeseca ovaj sekretarijat je izvršio oko 650.000 intervencija, odnosno prosječno 1,4 intervenciju na jednog birača. Interesantno da ni poslije tri mjeseca, za oko 32.000 birača nijesu prikupljeni svi podaci. Na parlamentarnim izborima 1998. godine (četvrti izbori od 1990, a drugi prijevremeni), biračko tijelo bilo je za 10 hiljada manje u odnosu na predsjedničke izbore 1997. godine. Pravo glasa imalo je 457.633 birača.⁷⁵ Broj glasača po biračkom mjestu se ograničio na 1.000, čime je povećan broj biračkih mjesta na 1.087. Za 78 poslanika konkuri-

---

⁷⁵ *Pobjeda*, 29. maj 1998, str. 3.

salo je 709 kandidata, odnosno, na svako poslaničko mjesto konkurisalo je 9 kandidata. Na ovim izborima census je bio 3%. Crna Gora je bila jedna izborna jedinica uz još jednu modifikovanu sa opštinama u kojima pretežno žive Albanci koji bi trebalo da dobiju 5 poslaničkih mjesta u parlamentu. U izbornom procesu uzelo je učešća sedamnaest partija i koalicija.⁷⁶ Prvi put se upotrebljava sprej i optički čitač spreja. Pošiljka je stigla iz Vašingtona i bila je teška 2,5 tona. Koštala je 100.000 dolara.⁷⁷ Tokom predizborne kampanje, *Pobjeda* je izvještavala sa 828 promotivnih skupova partija i stranaka, a izbore je pratilo 500 novinara. Izbore su pratili i posmatrači OEBS-a, Helsinškog komiteta za ljudska prava i Međunarodne fondacije za izborne sisteme iz Vašingtona. Koalicija sastavljena od DPS-a, NS, SDP-a, zajedno je nastupila na izborima, pod imenom *Da živimo bolje*. Program se sastojao od pet principa ekonomske i društvene reforme, koje su dogovorili lideri tih stranaka. S druge strane, Socijalistička narodna partija bazirala se na odbranu SRJ i zajedništva Crne Gore i Srbije, koje je po njima bilo ugroženo od DPS-a. LSCG je ostao izvan koalicije *Da živimo bolje*. Liberali su procijenili da će snage koalicije i SNP-a u budućem parlamentu biti izjednačene, pa će LSCG biti tas na vagi. Na izborima glasalo je 340.382 birača, putem pisma 7.603 (2,0% važećih glasova), odnosno ukupno 347.985 ili 75,6%. Nevažećih listića bilo je 4.634. Ostvareni su sljedeći rezultati: *Da živimo bolje* (DPS, NS, SDP) 42 mandata ili 49,5% glasova (170.080 glasača), Socijalistička narodna partija 29 mandata ili 37,2% glasova (123.957), LSCG 5 mandata ili 6,3% glasova (21.612), Demokratski savez u Crnoj Gori 1 mandat ili 1,5% glasova, i Demokratska unija Albanaca 1 mandat ili 1,3% glasova.⁷⁸ Rezultati su predstavljali političku prekretnicu. Koalicija

---

⁷⁶ *Pobjeda*, 21. maj 1998, str. 12.

⁷⁷ *Pobjeda*, 4. maj 1998, str. 9.

⁷⁸ *Pobjeda*, 13. jun 1998, str. 5.

Da živimo bolje dobila je 53,8% mandata (42 od 78). Prista-lice manjih etničkih stranaka na majskim izborima su gla-sali za ovu koaliciju, primjer Stranke demokratske akcije to pokazuje. Na novembarskim izborima 1996. godine SDA je osvojila 10.167, a godinu i po kasnije svega 1.995. I krajnje lijeve i desne političke opcije na ovim izborima su ubjedljivo poražene. Tako je JUL dobila samo 346 glasova, a SRS nije uspjela po drugi put da uđe u republički parlament. Došlo je do polarizacije u skupštini, na način da su dvije najjače orga-nizacije (koalicija *Da živimo bolje* i SNP) dobile podršku od 86% birača, odnosno uzele su 93% mandata. Poslije izbora Crna Gora je počela da povećava prenošenje funkcija sa sa-veznog na republički nivo. Jedna od najznačajnijih mjera je bila ukidanje dinara i uvođenje njemačke marke kao sredstva plaćanja u novembru 1999. godine.

Na posljednjim izborima za savezni parlament 2000. godine, najveći dio partija u Crnoj Gori je bojkotovao izbore. Sa sta-novišta regularnosti su bili dosta upitni, i prema podacima na njima je učestvovalo ukupno 28,8% birača. Lista SNP je osvojila 82,5% glasova i dobila 28 mandata, dok je SNS osvo-jila 6,4% glasova i dobila 2 mandata. Za vijeće republika SNP je osvojila 19, a SNS 1 mandat.

TABELA 1 – Uticaj cenzusa na rasipanje glasova u izborima za Skupštinu Crne Gore u periodu 1990–2000.

VRIJEME ODRŽAVANJA IZBORA	CENZUS	„RASUTI“ GLASOVI %
<i>decembar 1990.</i>	4%	11,2
<i>decembar 1992.</i>	4%	20,8
<i>novembar 1996.</i>	4%	20,3
<i>maj 1998.</i>	3%	5,8

Prema: Veselin Pavićević i dr., *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, Podgorica, 2007, str. 30.

Izvor: Zlatko Vujović, „Parlamentarni izbori u Crnoj Gori 2012: Nastavak prevlasti socijalista i povratak Đukanovića“, *Političke analize*, br. 13, 2012.

TABELA 2 – Uticaj cenzusa na broj izbornih lista koje su osvojile mandate i ukupan broj partija koje dijele mjesta u parlamentu

VRIJEME ODRŽAVANJA IZBORA	UKUPNO IZBORNIH LISTA	UKUPNO MANDATA	BROJ LISTA KOJE SU OSVOJILE MANDATE %	UKUPAN BROJ PARTIJA KOJE DIJELE MJESTA U PARLAMENTU
<i>decembar 1990.</i>	10	125	4 ili 40,0	9
<i>decembar 1992.</i>	19	85	5 ili 26,3	5
<i>novembar 1996.</i>	20	71	5 ili 25,0	6
<i>maj 1998.</i>	17	78	5 ili 29,4	7

Prema: Veselin Pavićević i dr., *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, Podgorica, 2007, str. 31.

Predsjednički izbori 1990–1997

TABELA 3 – Učešće birača na parlamentarnim i predsjedničkim izborima u Crnoj Gori u periodu 1990–2000.

TIP IZBORA	VRIJEME ODRŽAVANJA	REGISTROVANO BIRAČA	UKUPNO GLASALO %	NEVAŽEĆI GLASOVI %
<i>parlamentarni</i>	<i>decembar 1990.</i>	402.905	75,8	3,7
<i>predsjednički</i>	<i>decembar 1990. – prvi krug</i>	402.905	75,7	11,6
<i>predsjednički</i>	<i>decembar 1990. – drugi krug</i>	402.905	65,2	0,8
<i>parlamentarni</i>	<i>decembar 1992.</i>	429.047	68,9	2,2
<i>predsjednički</i>	<i>decembar 1992. – prvi krug</i>	429.047	68,9	2,7
<i>predsjednički</i>	<i>januar 1993. – drugi krug</i>	429.047	59,1	1,1
<i>parlamentarni</i>	<i>novembar 1996.</i>	449.824	66,9	2,6

<i>predsjednički</i>	oktobar 1997.	461.738	67,4	1,5
<i>predsjednički</i>	oktobar 1997. – drugi krug	470.491	73,9	1,1
<i>parlamentarni</i>	maj 1998.	457.633	76,0	1,3

Prema: Veselin Pavićević i dr., *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, Podgorica, 2007, str. 35.⁷⁹

TABELA 4 – Osvojeni mandati po strankama i procentualno učešće u Skupštini Crne Gore

STRANKA	1990.		1992.		1996.		1998.	
	BROJ MANDATA	PROCENAT MANDATA	BROJ MANDATA	PROCENAT MANDATA	BROJ MANDATA	PROCENAT MANDATA	BROJ MANDATA	PROCENAT MANDATA
DPS	83	66,4	46	54,1	45	63,4	32	41,0
SDP							5	6,4
NS	12	9,6	14	16,5	11	15,5	5	6,4
LSCG			13	15,3	8	11,3	5	6,4
SRSJ	17							
SDPR			4	4,7				
SRS			8	9,4				
SDA					3	4,2		
DUA					2	2,8	1	1,3
DSCG					2	2,8	1	1,3
DK	13	10,4						
SNP							29	37,2
Crna Gora	125		85		71		78	

Prema: Zlatko Vujović, Olivera Komar, „Političke partije u Crnoj Gori“ u: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Beograd, 2006, str. 9.

⁷⁹ Podaci iz *Pobjede* se ne slažu sa ukupnim brojem upisanih birača i podacima iz tabele.

LITERATURA

- Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990 do 1998. – volja građana ili izborna manipulacija*, Beograd, NDI, CESID, 2001.
- Goati, Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, Beograd, NDI, CESID, 2013.
- Pavićević, Veselin, Darmanović, Srđan, Komar, Olivera, Vujović, Zlatko, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990–2006*, CEMI, Podgorica, 2007.
- Pavićević, Veselin, *Izborni sistemi i izbori u Crnoj Gori 1990–1996*, Podgorica, CID, 1997.
- *Pobjeda*, 1990, 1992, 1996, 1997, 1998.
- *Službeni list Republike Crne Gore*
- *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*
- *Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore*
- Vujović, Zlatko, Komar, Olivera, „Političke partije u Crnoj Gori“ u: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Beograd, 2006.

Prof. dr Dragutin Lalović

**KRIVUDAVI POSTJUGOSLAVENSKI
PRIJELAZ IZ AUTORITARNOG „STAROGA“
U DEMOKRATSKI „NOVI REŽIM“
(prilog razumijevanju crnogorske
novije povijesti 1989–2019)¹**

SUMMARY

The author critically analyses the relationship between the political philosophy of liberalism and socialism before and after the fall of the Berlin Wall, pointing out that in this dispute there is room to consider whether Yugoslav socialism was totalitarian to that extent and whether the triumphalism of liberalism was so justified. The paper discusses the characteristics of the post-Yugoslav transition of the political elite in Montenegro, from associates of Milošević's project to independence.

KEYWORDS

transition, liberalism, socialism, republican tradition of Montenegro

---

¹ Prošireno izlaganje s naučne konferencije *Crna Gora tri decenije nakon rušenja Berlinskog zida*, održane u Nikšiću, 6. novembar 2019.

Pad Berlinskog zida 1989 – *annus mirabilis* nove epohe

Pad Berlinskog zida u novembru 1989. općenito se smatra simbolom velikoga povijesnog prevrata ili civilizacijskog zaokreta prema novoj epohi kontinentalne integracije slobodnih evropskih naroda i njihovih nacionalnih država. Prema Evropi na temeljima vrednota i institucija liberalne demokracije, političkog pluralizma, vladavine prava, tržišne ekonomije, suverenosti država-nacija i „otvorenog društva“. Pritom se taj proces uobičajeno naziva bilo „postsocijalističkom“ bilo „postkomunističkom“ *tranzicijom* prema novome istinski demokratskom režimu. Pod geslom: demokracijom do demokracije! Već samim označivanjem novoga režima kao demokratskoga nameće se stav da je on automatski bitno različit i kvalitativno superioran autoritarnome starom režimu („komunističkoj diktaturi“).

Vjerujemo da znamo što (nam) se dogodilo. Implozija kvazisovjetskog i kvazikomunističkog imperija, povlačenje „sovjetskih“ okupacijskih trupa iz marionetskih zemalja „socijalističkog lagersa“; građanske demokratske inicijative za slobodne izbore, slobodu mišljenja, civilno društvo u Istočnoj Europi dovode do kraha režima, koji se ideološki samoproklamirao kao „narodno demokratski“, a sada se naprosto denuncira kao puka povijesna iluzija.

Važno je uočiti posljedice takvoga trijumfalističkog pristupa: u očima liberalnog pobjednika stari se režim naknad-

no verificira kao doista socijalistički, koji je propao i morao propasti upravo zato što je bio ono što je za sebe tvrdio da jest. Tzv. realni socijalizam se odbacuje u cijelosti kao doista zbiljski socijalistički stari režim, kao povijesni promašaj i anakronizam. Ali ne zato što je iznevjerio sve temeljne ideje socijalizma i marksovskog nauka. Višedecenijski intelektualni i politički napori, i u nas i u svijetu, da se tim staljinističkim režimima ospori legitimno pravo da se pozivaju na ideju komunizma, na Marxa i Lenjina, naknadno se pokazuju kao iluzorni. Ideološko samorazumijevanje starih režima nekritički se smatra vjerodostojnim. Staljiniski se dogmatizam smatra ujelovljenjem marksizma, a sam sustav najvišim i jedinim mogućim utjelovljenjem komunizma.

Izjednačavanjem staljinizma, kao ideologije i režima, s komunizmom arogantno se prelazi preko cijele povijesti radničkoga pokreta XX stoljeća, koji se u svojim najboljim protostaljinističkim nastojanjima (u socijalnoj demokraciji, anarhizmu, ali i u trockističkom boljševizmu; da o jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu i ne govorimo) desetljećima radikalno suprotstavljao totalitarnom staljinizmu.

Rječito je u tom smislu svjedočanstvo Davida Bensaïda, poznatoga francuskoga marksističkog filozofa i trockističkog revolucionara:

„Ujesen 1989. Berlinski je zid pao s velikim povijesnim praskom. Šampanjac i Alka-seltzer! Šampanjac da bi se proslavila smrt jednog leša čije je raspadanje već dugo kvarilo atmosferu. Alka-seltzer, jer nas ruševine zida neće poštediti. Premda smo se od samog početka borili protiv staljinizma i njegovih preobražaja, nećemo neozlijeđeni izaći iz povijesnog poraza radničkoga pokreta i njegovih velikih nada. Tko još može vjerovati da će Povijest... na kraju donijeti pravdu?“ (Bensaïd, 2004: 370).

Temporalno određenje i razumijevanje tranzicije kao post-socijalističke ili post-komunističke dvostruko je analitički sporno.

Prvo, ponovimo, zato što ono u liberalističkoj ideološkoj optici socijalizam i komunizam ne razlikuju od staljinizma. Ističem: analitički sporno, ali ne i pojmovno neodrživo! Naime, pritom je ipak potreban oprez i ne smije se previdjeti da upravo takvo temporalno određenje tranzicije prihvaćaju i obrazlažu čak i naši vrhunski politički teoretičari (Prpić, 2016; Jovanović, 2006).

Drugo, ne manje važno, i tranzicija je analitički sporan, štoviše, neodrživ pojam. Prema mjerodavnom uvidu vodećega hrvatskog sociologa Josipa Županova, pojam tranzicije analitički je neprimjeren jer se temelji na teorijski neodrživim premisama, a nema ni povijesnog opravdanja. Bazira se na teleološkom shvaćanju strukture povijesti, determinističkom konceptu društvenog razvoja i linearnom evolucionizmu napretka. Takvo shvaćanje je ideološko, svojstveno ne samo marksizmu nego i u liberalizmu, i danas se u društvenim znanostima smatra prevladanim (2002: 55–58).² Županov napominje da je socijalizam na startu imao marksistički pojam „prijelaznog razdoblja“ (najjasnije u *Kritici Gotskog programa*, gdje je „prijelazni period“ između kapitalističkoga i komunističkog društva definiran kao „revolucionarna diktatura proleterijata“). Zanimljivo je da govori o pojmu

---

² Dok se u svojoj prvoj (poslije prevrata) knjizi *Poslije potopa*, iz 1995, (u pogl. IV: „Od ‘komunističkog pakla’ do ‘kapitalizma s ljudskim licem’“), Županov još pita o karakteru tranzicije iz socijalizma prema kapitalizmu, odnosno o tome „koju varijantu kapitalizma odabrati“ (u izboru između „divljeg kapitalizma“ i „kapitalizma s ljudskim licem“ (ako takav postoji) (1995: 60), dotle u drugoj knjizi iz 2002, pod znakovitim naslovom *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, dileme više nema: na djelu je divlji ili volunтарыstički, a ne racionalni poduzetnički kapitalizam.

„privredna reforma“ kao o prijelazu iz centralno-planske u plansko-tržišnu ili tržišno-plansku ekonomiju, što je, po njemu, svojevrsna „tranzicija u tranziciji“. Ovaj je uvid zanimljiv i zato što odmah nakon toga, bez ikakvog prijelaza, govori o „sadašnjoj tranziciji“ iz „totalitarnog socijalizma“ u „demokratski tržišni kapitalizam“ (str. 55).

Nasuprot Županovu, istaknuti marksistički politekonomist Branko Horvat osporavao je primjerenost pojma „tranzicije“, kao navodno pozitivnog prijelaza od diktature na demokraciju, baš u ime teleološkoga poimanja povijesti. Horvat ocjenjuje da nije riječ o tranziciji (pozitivnome prijelazu na novo) nego o povijesnoj regresiji socijalizma ili restauraciji kapitalističkoga *ancien régime*a (Horvat, 2002: 165–168). „Tako sada živimo u prvoj (da li i posljednjoj?) restauraciji: pokušaju da se obnovi društveni sustav koji je prethodio partizanskoj revoluciji (što se pogrešno naziva ‘tranzicijom’: tranzicija je prijelaz na nešto novo, nepoznato, a ne povratak na staro i poznato)“ (str. 39).

Odbacujući epistemološki naivno determinističko shvaćanje povijesti kao linearnog napretka, ali ne prihvaćajući ni tumačenje o restauraciji „staroga, grabežljivog kapitalizma“, može se ponuditi primjereniji, objektivan kriterij za analitičko prosuđivanje povijesnoga napretka, izvan teleološke sheme. Imam na umu moderni kriterij čovjekovih subjektivnih prava, koji je ponudio još Franz Neumann u svojoj klasičnoj knjizi *Demokratska i autoritarna država* (1974/1992; izvornik: 1957). Da podsjetim. Modernu epohu karakterizira „revolucija autonomije“ (Gauchet), koja se očituje u uspostavljanju i razvijanju individue kao pravne subjektivnosti. Upravo pravno subjektiviranje, u slijedu svojih etapa i po svojoj imanentnoj logici, pruža ključ za razumijevanje moderne i u njezinim uzletima i u njezinim sustajanjima.

I logičko-sinkronijski i povijesno-dijakronijski čovjekova subjektivna prava razvijaju se u slijedu: prvo, *osobna* prava čovjeka kao izoliranog pojedinca, koja osigurava *pravna ili suverena* država, drugo, *društvena* prava čovjeka kao člana građanskog društva (*bourgeois*), koja osigurava *liberalna* država, treće, *politička* prava čovjeka kao građanina (*citoyen*) u *demokratskoj* državi, i četvrto, *socijalna* prava čovjeka kao društvenog bića, koja osigurava *socijalna* država (usp. Neumann, 1992: 100–104).³

Važno je istaknuti da svakom tipu subjektivnih prava korespondira odgovarajući tip države, a da cjelinu tih prava može uspješno ustavno normirati i zbiljski zajamčiti samo država u cjelini svojih konstitutivnih određenja kao i suverena/pravna, i liberalna, i demokratska, i socijalna. Po tom se kompleksnome pravnom kriteriju može analitički plodnije (negoli u binarnoj shemi autokracija/diktatura – demokracija) razlikovati stari od novog režima.

Kako po tome kriteriju vrednovati dosege tri protekla desetljeća u postjugoslavenskim zemljama? Jesu li sva ta čovjekova prava priznata, normirana i zaštićena u novom režimu – bolje negoli u starome? Uzmimo samo socijalna prava.

---

³ Takva Neumannova tipologija individualnih prava u dvama elementima nije uobičajena. Prvo, kategorija „društvenih prava“ (*societal civil rights*) obuhvaća prava na komunikaciju s drugima, kao što su sloboda religije, sloboda govora, sloboda okupljanja, pravo vlasništva i slična prava; osobna i društvena prava, uzeta zajedno, čine „građanska prava“. Drugo, ovdje je Neumannova shema djelomično izmijenjena, utoliko ukoliko je uvrštena i kategorija socijalnih prava, koja prema Neumannu ne spada u individualna prava (koja on ograničava na neotuđive, „negativne“ zahtjeve spram države). Pozitivni zahtjevi spram države ne mogu se, po njegovu sudu, legitimirati individualnim pravima („Veliko je pitanje da li je mudro u temeljna građanska prava svrstati i pozitivne zahtjeve na račun države – bez obzira na to radi li se o socijalnoj sigurnosti, priznavanju sindikata ili čak o planiranju. Ti i slični zahtjevi legitimiraju se svojom društvenom korisnošću...“ (Usp. Neumann, 1992: 117).

Nema nikakve dvojbe da su u starom režimu („socijalističkom“) socijalna prava bila zajamčena bolje negoli u novome (pravo na rad, socijalnu sigurnost, obrazovanje, zdravlje); zar iz toga ne slijedi zaključak da su novi režimi barem u toj dimenziji zapravo – *predsocijalistički*? Takva povijesna regresija mogla bi se pogotovo prepoznati u napuštanju projekta radničkog samoupravljanja kao oblika ekonomskog subjektiviranja proizvođača, kao ideje podređivanja logike kapitala logici rada, što je Marx svojedobno smatrao (u *Kapitalu*) jednom od probojnih točaka u viši oblik postkapital-skoga podruštvljenog čovječanstva.

Istovremeno, i stari se tzv. socijalistički režim može sagledati u novom svjetlu. Naime, nedvojbeno je da su u tom režimu bila bitno okrnjena ili suspendirana osobna, društvena i politička prava. Što znači da u njemu država nije funkcionirala ni kao pravna ni kao liberalna ni kao demokratska. Otuda se mora zaključiti da je taj režim, u samorazumijevanju „prijelaz od kapitalizma prema komunizmu“, zapravo bio – *predkapitalistički*.

Suočeni smo s paradoksom da je u očima svakog novog režima prethodni stari režim prokazan kao povijesni anakronizam, premda krivudava logika uspostavljanja i razvijanja subjektivnih prava pokazuje da je riječ o cikličkim fazama povijesti u kojima je svaki novi režim istovremeno i noviji i stariji od onog prethodnoga.

Epohalni kontekst: neobjašnjiva, neobjašnjena 1989. revolucija?

Prema slavnome njemačkom sociologu Ulrichu Becku, možda najizazovnijem interpretu naše suvremenosti, prijelomna 1989. godina bila je „mirna revolucija toga *i* koja je došla ni iz čega *i* koja je do danas neobjašnjena, neobjaš-

njiva“.⁴ Što to znači? Naime, poslije kraja „kratkoga XX stoljeća“ (Hobsbawm, 1914–1991) za našu je epohu ključno iskustvo provala onog *i* (kontingencije, neizvjesnosti, pluralnosti, eksperimenta, sinteze) i suzbijanje onoga *ili-ili* (odvajanja, jednoznačnosti, proračunljivosti svijeta) kao kraj poretka zasnovanog na sukobu Istoka i Zapada, na opreci „lijevo–desno“. Stupili smo u novu povijesnu fazu, u doba „refleksivne modernizacije“. Novu ili drugu, upravo refleksivnu, modernu karakterizira *izumljivanje nove politike*, uz istodobno prevladavanje stare, na nacionalnu državu centrirane politike prve ili jednostavne moderne epohe industrijskog društva. Nova epoha (21. st.) u znaku je političkoga, kao radikalizacija i modernizacija prve industrijske moderne u globalnome društvu rizika. Postaje jasno da je stari model zapadne moderne „mješavina kapitalizma, demokracije, pravne države i nacionalne suverenosti prevladan“. Da bi se novi model razvio mora se shvatiti: „čitav jedan rječnik političkoga i društvenoga odjednom je zastario i mora se iznova napisati“ (2001: 24). U tom je sklopu Beck ponudio niz „empirijsko-analitičkih“ pojmova za takav rječnik koji su danas znani svakome društvenom znanstveniku (primjerice: refleksivna modernizacija kao modernizacija jednostavne moderne; globalno ili svjetsko društvo rizika; logika usputnih posljedica; samoskrivljeno samougrožavanje moderne; globalna ekodemokracija; subpolitika kao *subpolity*, *subpolicy* i *subpolitics*; politički *bourgeois*; izumljivanje političkoga; kritika metodologijskog nacionalizma; Europa kao kozmopolitski *Empire*).

Nova politika primjerena refleksivnoj modernizaciji *politika je društva*, svjetskog društva rizika. Riječ je o novoj, stvaralačkoj politici koja mijenja sistemska pravila nacionalne

---

⁴ Slijedećih nekoliko odlomaka preuzimam iz svog teksta (Lalović, 2019: 283–285).

i socijalne države, o politici kao umijeću oblikovanja društvenih odnosa, za razliku od službene politike *statusa quo* koja pravila samo provodi i „usavršava“ (2001: 205–208).

U refleksivnoj moderni bitno se mijenjaju koordinate političkog djelovanja iz prethodne epohe industrijske polu-moderne. Umjesto stare osovine lijevo-desno u društvu rizika refleksivna se politika budućnosti temelji na novim polarizacijskim dihotomijama *sigurno – nesigurno, unutra – vani, političko – nepolitičko* (str. 94–99; 226–232). Pritom se radi o ključnim pitanjima: „prvo, kako se nosiš s *neizvjesnošću*, drugo, sa *stranim*, treće, s *oblikovljivošću društva*?“ (str. 227).

Nasuprot nepovjerenju u službenu politiku i praznini u djelovanju postojećih institucija, događa se „neinstitucionalna renesansa političkoga“ (str. 158), *političko* se samoorganizira i djeluje kao *subpolitika* koja označuje „oblikovanje društva odozdo“, subpolitizaciju „privatnoga“ građanskog društva, privrede i privatnog života. „Subpolitizirano je društvo građansko društvo koje svoje zadaće na svim područjima i poljima društvenog djelovanja uzima u svoje ruke“ (str. 166). Upravo „u sredini privatnosti gnijezdi se i grije ono političko“ (str. 232). Ekonomija u refleksivnoj moderni „mora usvojiti i integrirati principe političkoga“ (str. 198), što znači da industrijska aktivnost postaje ovisnom o javnosti, o diskurzivnom utvrđivanju javnih posljedica i utjecaja strateških odluka o poslovanju (str. 199). Glavni su akteri subpolitičkog djelovanja u oblikovanju društva *politički bourgeois*, pri čemu politički *bourgeois* nije *citoyen*, nije niti „privredni *citoyen*“, nego je „politički poduzetnik budućnosti – izvan procesa i mehanizama političkog sistema“ (*Ibid*).

Refleksivna modernizacija bitno je, međutim, ambivalentna: izaziva ogromne potrebe, čime otvara kako neslućene emancipacijske mogućnosti *repolitizacije i remoralizacije*

svih područja društvenog djelovanja, tako i suprotne protumoderne tendencije prema novom barbarstvu neonacionalizma i neofašizma (str. 107–146).

Svojevrsna je poanta Beckove „fenomenologijske dijagnoza vremena“ upozorenje na tvrdokornu kategorijalnu pogrešku „izjednačavanja politike s državom, s političkim sistemom“; čini nam se da je političko djelovanje osuđeno na nemoć samo zato što „ono političko tražimo na pogrešnom mjestu, služeći se pogrešnim pojmovima...“ Nasuprot tome, ne može se dovoljno istaknuti kako „upravo ona područja odlučivanja koja u modelu industrijskog kapitalizma leže u zavjetrini političkoga – privatnost, privreda, znanost, općine, svakodnevnica itd. – u reflektivnoj moderni dospijevaju u oluje političkih sukoba“ (str. 160).

Je li, dakle, 1989. kao povijesni prevrat doista neobjašnjiva? Beck piše (*Pronalaženje političkoga*) u kontekstu u kojemu upozorava: „Jugoslavenska drama mora se shvatiti kao sijevanje na horizontu uoči pravog nevremena koje se priprema na tlu nekadašnjeg Sovjetskog Saveza i prijeti Evropi i svijetu“ (str. 224). Nudi i objašnjenje da je istočni blok srušio „protudržavni nacionalizam“, a ne Zapad niti privlačnost ideje demokracije (str. 223–225).

I doista! Pad Berlinskog zida označuje pobjedu ideje slobode, najprije slobode naroda kao demosa (*das Volk*), kao samosvjesnih političkih građana/*citoyens*, ali ubrzo još odlučnije u ime naroda kao ethnosa (*ein Volk*).

„Mi smo narod! Mi smo *jedan* narod! Tako su glasile rečenice koje su srušile berlinski zid... Prvi je iskaz govorio o demokraciji i obnovi DDR. I jedno i drugo palo je tek s riječju ‘jedan’: i DDR i socijalistička utopija. Jednako tako je zanimljiv redosljed: ne ‘jedan’, nego jednostavno *narod* je

zbcio osuđenost na nemoć, našao je hrabrosti za osvajanje ulice. Neki su se zapadni promatrači naježili kada se pojavilo to 'jedan'. No ta jeza isprva se utopila u radosnoj otmiljenosti događajima. Tek postupno postaje jasno da se to 'jedan' ne može tako lako ponovno pretvoriti jednostavno u narod". Riječ je o protudržavnom nacionalizmu koji „crpi svoj autoritarni autoritet iz rečenice 'Mi smo jedan narod'“ (Beck, 2001: 224–225).

No što to znači da 1989. godinu karakterizira „zalet i skok“, pri čemu se „utemeljenje na demokraciji“ izopačilo u nacionalizmu?

O kojem nacionalizmu govorimo, zar se demos i ethnos uzajamno isključuju? 1989. bila je doista proljeće nacija u težnji da se izbore za vlastito samoodržanje i samopoštovanje. Kao što je s pravom upozorio Garton Ash već 1989: „U svim zapadnim novinskim komentarima o Istočnoj Evropi čitamo o velikoj opasnosti od ponovnog oživljavanja pojave zvane 'nacionalizam'. Ali što to pod milim bogom znači? Znači li to da su ljudi ponovno ponosni što su Česi, Poljaci, Mađari ili, uostalom, Nijemci? Da im srca jače zakučaju kad ugledaju zastavu, a grla im se stežu dok pjevaju nacionalnu himnu? Patriotizam nije nacionalizam. Ponovno otkrivanje ponosa na vlastitu naciju ne znači nužno neprijateljstvo prema drugim nacijama“ (Garton Ash, 1993: 109–110).

Pad Zida označuje pobjedu ideje nacionalne države, napose njemačke „zakašnjele nacije“ (Plesner), koja tek 1991. najzad uspijeva konstituirati svoju nacionalnu državu, odustajući (neopozivo?) od opsesije imperijem, „tisućgodišnjim Reichom“, koja je cijelu Evropu uvukla u suicidalni 30. godišnji rat (1914–1945).

Ne može se precijeniti simbolička važnost Berlinskog zida. Valjda prvog zida u povijesti koji je neka vlast podignula

protiv vlastitih građana! Zid koji je njemačka nominalno socijalistička, a zapravo rigidna lagerska poludržava, jedva je pojmljiva povijesna frustracija, znak simboličkog apriornog priznanja civilizacijskoga poraza. I to pod frivolnim nazivom „Obrambeni antifašistički zid“, kao preverzna inačica slogana „socijalizam ili barbarstvo“.

Ako je SRNJ fašističko barbarstvo, kakvo li je tek barbarstvo navodno socijalistička DDR? Nije to pad „ideje socijalizma“ nego njegove primitivne staljinističke zbiljske realizacije. Režima koji je odavno zaslužio da padne, jer se odavno neopozivo povijesno blamirao.⁵

O karakteristikama jugoslavenskoga starog režima

Cijela se jugoslavenska suvremena povijest ne može razumjeti ako se ne vrednuju strateški napori da se nasuprot staljinističkoj „izdaji revolucije“ (Trocki) ponudi alternativni model socijalizma⁶, kao model najprije radničkoga (1950–1963), zatim društvenoga (1963–1971), o naposljetku čak i integralnog samoupravljanja kao sustava udruženog rada (1971/74–1990). Kada bi se, recimo, tranzicijski procesi u

---

⁵ Nasuprot staljinističkom barbarstvu, realnog je socijalizma bilo u ideji i praksi „socijalne demokracije“ (sintezi vrednota demokracije i socijalizma ili slobode i jednakosti), naprimjer u Švedskoj za koju je svojevrremeno naš vodeći filozof Vanja Sutlić izjavio da je baš u njoj najviše ozbiljen marksovski projekt demokratskog socijalizma (1970, u velikoj raspravi „Filozofija i društvo“, u časopisu *Gledišta*), kao realno nadmoćan realno postojećoj liberalnoj demokraciji (tzv. neoliberalizmu).

⁶ Valja zapamtiti da ove godine obilježavamo i 70. godišnjicu monstruozne ekskomunikacije Komunističke partije Jugoslavije od strane bratskih staljinističkih partija okupljenih u Kominformu, u deklaraciji pod naslovom „Jugoslavenska komunistička partija u rukama ubojica i špijuna“, obznanjene kao neopoziva presuda (*Roma locuta, causa finita*) na Dan Republike 21. novembra 1949. Kojeg li dirljivoga ideološkog suglasja između onodobnog staljinističkoga i suvremenoga antikomunističkog pravovjerja!

bivšim jugoslavenskim republikama označili kao „post-samoupravni“, da li bi to značilo da je jugoslavenski stari režim doista bio poredak u kojemu je društvo upravljalo samo sobom, bez tutorstva bilo kojega partijskoga ili državnog autoriteta, da je država doista zbiljski odumirala, napose u svojim represivnim funkcijama, da nije bilo profesionalne armije („stajace vojske“)⁷ nego da je postojao republikanski sustav društvene samozaštite naoružanog naroda? Ništa od toga, dakako! No to ne znači da samoupravljanja uopće nije bilo, nego znači da nikakva crno-bijela shematika ne može pružiti realnu komparativnu analizu dostignuća i sustajanja, a onda i kontinuiteta i diskontinuiteta u razvoju jugoslavenskog društva u razdobljima do 1990. i nakon toga.⁸

Nameće se pitanje: zašto se SFR Jugoslavija raspala, gore i tegobnije od bilo koje zemlje iz lagerskog tzv. realnog socijalizma? Zar je antistaljinistički projekt samoupravnog socijalizma bio doista toliko defektan da su jugoslavenski građani jedva dočekali povijesnu priliku da ga u potpunosti odbace? Zar je cjelokupno razdoblje 1945–1990. bila puka ideološko-utopistička tlapnja, iskorak u imaginarno, krinka za zgoljnu diktaturu?

Da bismo pokušali razumjeti zašto je bio osujećen proklamirani i normativno ustanovljeni emancipacijski projekt demokratske republike u povijesnom smjeru socijalističke

---

⁷ Antimilitarizam je nužno minimalno sadržajno određenje svakoga ne samo socijalističkog projekta nego već i Kantova republikanizma. Čuveni 3. preliminarni članak koncepcije vječnog mira, prema kojemu „stajace vojske (*miles perpetuus*) trebaju s vremenom potpuno nestati“, striktno oduzima pravo državi da svoje građane tretira kao „strojeve ili oruđe“, jer se time dovodi u pitanje „pravo čovjeka u našoj vlastitoj osobi“ (usp. Kant, 2000: 116–117).

⁸ Analitički skrupulozan predložak za takvo kritičko vrednovanje, na primjeru Hrvatske, predstavlja zbornik radova, pod uredništvom Tomislava Badovinca (Badovinac, 2004, 2008).

demokracije, ukidanja kapitalističkoga društva i najamnog rada, odumiranja države i političkog razotuđenja (1950–1990) – dovoljno je pažljivije analizirati karakter SFRJ prema posljednjem modelu (1971–1990) ustanovljenom Ustavom 1974. godine.

Osnovni su elementi tog sistema poznati. Sistem je bio gotovo posve disfunkcionalan.

Samoupravljanje je bilo blokirano normativističkim idealizmom sustava udruženog rada, slobodne razmjene rada, delegatskog sustava, dogovorne ekonomije. Time je diskreditirana sama ideja slobodne zajednice proizvođača, projekt je doživio blamažu na razini ideje i ustavne norme, a ne tek u realizaciji.

Jugoslavija je i nominalno prestala postojati kao demokratska politička zajednica, jugoslavenski se demos fragmentirao po republikama i pokrajinama. Savezno vijeće Skupštine SFRJ više nisu izravno birali svi građani, nego posredno po republikama i pokrajinama. Po tom elementu Jugoslavija je bila više nalik konfederaciji.

Jugoslavija je rekonstruirana kao savez veoma autonomnih republika i pokrajina, a savezi komunista u njima postali su glavni akteri političkog procesa. Nakon Titove smrti, savezni partijski centar imao je samo koordinacijske ovlasti.

Rekonstrukcija federacije imala je dva ugrađena strukturalna defekta. Prvi je bio status pokrajina, koje su izravno bile zastupljene u saveznim organima, premda su bile dijelovi Srbije. Drugi i najvažniji defekt bila je pozicija, ustavna i partijska, JNA kao samostalnog faktora, koji je samo nominalno bio podređen Predsjedništvu SFRJ, kao vrhovnom organu vlasti.

Ako SFRJ, usprkos nazivu, po ustavnom modelu, nije bila socijalistička kao slobodna zajednica udruženih proizvođača, nije bila funkcionalna savezna država, nego konglomerat čak devet političkih subjekata (šest republika, dvije pokrajine + JNA), nije bila demokratska država jer nije bilo jugoslavenskog demosa, imala je profesionalnu armiju bez vrhovnog komandanta, kao država u državi, a unutar armije moćnu službu bezbjednosti, koja je bila izvan svakog javnog nadzora⁹ – tada se ona nužno morala urušiti u svojim proturječjima.

Dva su najteža principijelna deficita jugoslavenskog projekta samoupravljanja.

Prvo, najteži teorijski deficit jugoslavenskog samoupravljanja, presudniji i od ustavnog modela 1974, bio je kon-

---

⁹ Po mjerodavnom sudu vrhunskog svjedoka: „Potčinjenost komandan-tima funkcionirala je gotovo besprijekorno do smrti druga Tita. Poslije njega na čelu Armije bili su sekretari Nikola Ljubičić, Branko Mamula i Veljko Kadijević. Oni su bilo potčinjeni Predsjedništvu SFRJ, a u stvari su bilo samostalni koliko su htjeli. Za vrijeme Mamule, pa i Kadijevića, oni su sami sebi postali ‘gazde’.

Isto se desilo sa Službom bezbjednosti koji su oni držali u svojim rukama kao sredstvo svoje moći i utjecaja. Kada je Kadijević sklopio ‘pakt’ s Miloševićem, Služba bezbjednosti JNA je *de facto* postala *Služba bezbjednosti Slobodana Miloševića i njegove politike*“ (Mišković/Bader, 2019: 285; istaknuo – D. L.).

No nije tek Kadijević 1989. sklopio „pakt“ s Miloševićem. Pakt vrha JNA s Miloševićem datira barem od VIII. sjednice CK SKS (1987), kada je general Ljubičić odigrao ključnu ulogu u rušenju Ivana Stambolića i ustoličenju Miloševića za lidera Srbije. Kao što se Tito krajem 60-ih oslanjao na vodstvo Hrvatske i vrh JNA, nasuprot krhkom savezu ostalih republika (sa Srbijom na čelu), tako je i nakon Tita vrh JNA odlučio sklopiti nagodbu s vrhom Srbije (političkom elitom Srbijom, frustriranom zbog za njih nepodnošljivoga statusa pokrajina kao „elementa jugoslavenskog federalizma“) da bi se suprotstavio Ustavu SFRJ iz 1974. i u njemu uspostavljenoj političkoj subjektivnosti republika i pokrajina (v. i Mamula, 2000; Marijan, 2008).

cepcijske prirode. Naime, Savez komunista je od Lenjina preuzeo koncepciju odumiranja države, koja se oslanjala na iskustvo pariške komune i ruskih sovjeta radnika i seljaka. Redukcija države na prinudnu instanciju, kao puki klasni instrument, nije, međutim, izvedena dosljedno kao odumiranje represivnih funkcija države (kao kod Marxa), uz jačanje njezinih pravnih i regulacijskih funkcija, nego kao odumiranje njezinih ekonomskih funkcija (uz pribjegavanje neodrživom pojmu „etatizma“).¹⁰ Marx je u *Kritici Gotskog programa* ispravio svoje stajalište i precizirao da se na pitanje o ulozi države u socijalističkom preobražaju može odgovoriti samo znanstveno.

Drugo, najveći praktični problem ozbiljenja samoupravljanja u Jugoslaviji bila je posvemašnja podređenost države (uprave, vojske, policije i sudstva) Partiji. Partijina volontaristička kvazidržava, a ne pravna država. Nije društvo autonomno upravljalo samo sobom, nasuprot državi kao heteronomnoj hijerarhijskoj instanciji, njime je vladala Partija (v. Strpić, 1988; Prpić, 1988; Kovač, 1992; Puhovski, 1990; Bavčar/Kirn/Korsika, 1986; Lalović, 2014).

Stoga je analitički jedino legitiman postupak da se ideja samoupravljanja i socijalističke demokracije teorijski uspoređi s idejom liberalne demokracije, da se o njihovu odnosu sudi prema historijskim realizacijama tih dvaju konkurentnih velikih modernih političkih projekata, a ne da se ideja liberalizma uspoređuje s praksom socijalizma.

---

¹⁰ U slavnoj teorijskoj polemici između Lenjina i Buharina, prvi inzistira na odumiranju upravnih i ekonomskih funkcija države, dok Buharin zagovara odlumiranje represivnih funkcija (vojske i policije). Bakarić na VII. kongresu SKJ 1958, u raspravi o novom programu SKJ, daje za pravo Lenjinu.

O specifičnostima crnogorske postjugoslavenske tranzicije

O općim karakteristikama postjugoslavenske tranzicije u sažetim sam točkama govorio prije tri godine, kada smo na Skupštini Matice crnogorske razmatrali rezultate crnogorske tranzicije (Lalović, 2016). Tada sam istakao, i ponovit ću, da najinstruktivnijim politološkim tumačenjem za razumijevanje logike tranzicije smatram izvrsnu knjigu vrhunskoga crnogorskoga politologa Pavla Jovanovića, *Tranzicionizam. Refleksije o poskomunističkoj tranziciji* (2006). Odlučujući je njegov uvid da je suština tranzicijskog procesa u *konstituiranju regulacijske države kao aktera kreiranja novog društva*.

- a) To je i pravo i osnovno pitanje s kojim se valja suočiti: *koliko je suvremena crnogorska država društvo tvorna?*

Tri točke iz toga izlaganja moram ponoviti, uz dodatne komentare i načelna pitanja.

Prvo, istaknuo sam kako je tranzicija jugoslavenskoga „starog režima“ započela prije „pada Berlinskog zida“ reformskim programom „demokratskog socijalizma“ i „jugoslavenske sinteze“ Vlade SFRJ Ante Markovića (1988–1991). Taj su reformski program zdušno podržale sve jugoslavenske republike, osim Srbije, premda ga je i ona početno nominalno podržala ali ga je ubrzo izravno sabotirala. Izravno mu se suprotstavio i vojnopolitički vrh JNA u svojstvu samozvanoga „čuvara Jugoslavije“ od njezinih naroda i njihovih republika. Neuspjeh tog reformskog programa značio je sustajanje same tranzicije u njezinim najvišim demokratskim i socijalističkim ambicijama, u svim postjugoslavenskim zemljama.

Iz toga iskustva ostaje mjerodavno da je Markovićev reformski projekt pokazao 1) kako osamostaljenje države od partijskog monopolskog tutorstva ostaje prvom pretpostavkom svake demokratske preobrazbe starog režima; 2) kako je ekonomsko vlasničko subjektiviranje proizvođača (privatizacija društvenovlasničkih prava na radne kolektive poduzeća) temeljna politekonomska pretpostavka demokratskog socijalizma.¹¹

- b) Otuda slijedi pitanje: *je li u „tranziciji“ crnogorska država postala doista suverena, ili je ostala zarobljena kao „partijina država“?*

Drugo, postjugoslavenska tranzicija iz staroga u novi režim nije (bila) spontani proces urušavanja staroga režima, demokratski i pravno deficitarnoga, te ekonomski suboptimalnoga. Naime, tranzicija je i *promišljen i promišljeno proveden politički i obavještajni projekt*. U Hrvatskoj, primjerice, to je značilo, po svjedočanstvu povlaštenog sudionika i suosnivača Hrvatske demokratske zajednice Josipa Manolića (2015, 2016), da je bio planiran, dogovoren i proveden plan odstupanja Saveza komunista s vlasti i uspon nacionalističkog pokreta na vlast. Štoviše, čak su i prvi parlamentarni izbori, kojima je taj plan inicijano proveden, bili nezakoniti i lažirani. Pritom je još otvorenije pitanje jesu li ikada otada izbori bili u potpunosti slobodni, kompetitivni i pošteni (Lalović, 2018).

- c) Slijedi pitanje: *je li i crnogorska tranzicija bila promišljena i promišljeno proveden politički i obavještajni projekt?*

---

¹¹ B. Horvat upozorava da je „samoupravno poduzeće po definiciji privatno upravljano“, te da je stoga bilo nemoguće „*privatno poduzeće privatizirati*“. Zbog toga su u tranziciji „*sva poduzeća najprije podržavljena* pa onda postupno privatizirana... nije se radilo o privatizaciji... već o pretvaranju socijalističkog (samoupravnog) poduzeća u kapitalističko (s gazdom). A u procesu država još zarađuje prodajom tuđeg vlasništva“ (Horvat, 2002: 170).

Treće, rezultate crnogorske tranzicije valjalo bi analizirati i u svjetlu strateškoga Matičina nacionalnog programa (1996–1999). Metodički središnje mjesto toga nacionalnog programa glasi:

„Crna Gora mora da razriješi dilemu koja se deceniju već postavlja pred njene građane: da li je Crna Gora doista crnogorska država i da li je država?! Ukoliko odgovor na to pitanje bude pozitivan i nedvosmislen sve drugo bi se iz toga relativno lako izvelo“ (*Crna Gora pred izazovima budućnosti*, str. 12).

d) Slijedi pitanje: *kako se ta dilema postavlja danas, trinaest godina nakon referendumskega „pozitivnoga i nedvosmišlenog odgovora“ 21. maja 2006?*

Cjelovit kritički odgovor na naznačena kapitalna pitanja po mom je sudu pretpostavka svake ilole smislene ozbiljne rasprave o karakteru, dometima, stranputicama i izgledima crnogorske tranzicije.

U sklopu takve moguće, štoviše nužne znanstvene rasprave, odabirem samo četiri konkretna momenta crnogorske novije povijesti koji zaslužuju da se istaknu.

Prvo, u sklopu evropske demokratske revolucije i „proljeća nacija“ 1989. (srednjoevropskih i istočnoevropskih), Crna Gora se višestruko izdvaja među svim jugoslavenskim republikama, po ovome:

- a) jedina se plebiscitarno opredjeljuje za Jugoslaviju, kao sudbinsku zajednicu južnoslavenskih naroda;
- b) jedina vjeruje političkom vodstvu Srbije da je doista jugoslavenski opredijeljeno, da ono doista zagovara „modernu i efikasnu federaciju“;

- c) jedina vjeruje da se, sa Srbijom, opredjeljuje za zbiljsku antibirokratsku revoluciju i demokratski socijalizam;
- d) jedina je u Evropi u kojoj se nije razvio nacionalizam, ne kao šovinizam nego kao patriotski osjećaj kolektivnog samopoštovanja, kao težnja za vlastitom suverenom državom (*nacija s greškom*, koja „ne želi da ima svoju državu“, prema efektnom uvidu povjesničara Andrijaševića (2004: 9);
- e) jedina je od postjugoslavenskih republika koja se nije usudila, nije bila spremna ovladati svojom sudbinom.

Koliko je pozicija Crne Gore kao republike, jednoga od šest državnih subjekata u konstituciji SFRJ bila tada paradoksalna i samorazorna, pokazuje činjenica da je Crna Gora imala puno razumijevanje za legitimnost srpskih zahtjeva da se Srbija u potpunosti konstituirala kao državni subjekt u federaciji (svođenjem pokrajina na dijelove Srbije), s jedne strane, ali je istovremeno pristala odustati od vlastite državne subjektivnosti, s druge strane. Još određenije: nisu Crnogorci (bili) „nacija s greškom“ samo zato što ne žele da imaju svoju državu, nego još više zato što odustaju od države koju već imaju u sklopu jugoslavenskoga visoko decentraliziranoga saveza republika.¹² Kao da su Crna Gora kao politički subjekt i Crnogorci kao nacija bile puke povijesne iluzije.

Drugo, *crnogorska* tranzicija prema suverenoj državi i demokraciji započinje tek poslije kraha srpskog hegemoni-

---

¹² Bitno je dostignuće ustavnog modela jugoslavenske federacija državno subjektiviranje svih republika u sastavu SFRJ. Kao i druge republike i Crna Gora je imala svoj samostalni savez komunista, svoj državni aparat (uprava, policija, sudstvo), svoje znanstvene, obrazovne, zdravstvene institucije. Bila je, dakle, država, premda nedovršena, za punu državnu suverenost nedostajala su dva elementa (vlastita vojska i vanjskopolički subjektivitet). Ta su sva momenta izborna 2002. i 2006.

stičkog projekta, poraza u ratovima protiv Slovenije, Hrvatske i BiH, te poslije unutarnje građanske pobune u samoj Srbiji protiv autokratske vlasti 1996/1997. Time je najzad popustio željezni stisak nad Crnom Gorom i otvorila se realna mogućnost koju je 1997–2000. najbolji dio političkog vodstva Crne Gore uspješno iskoristio da se otrgne iz ralja hegemonističkog usuda, da se politički subjektivira i krene u smjeru vlastite nacionalne budućnosti. U tom procesu idejnu stratešku ulogu imala je umna i hrabra skupina samosvjesnih intelektualaca u Matici crnogorskoj koja je svojom velikom trogodišnjom raspravom o budućnosti zemlje (1996–1999) izvršila pravi povijesni prijelom i svojim se programom *Crna Gora pred izazovima budućnosti* izborila za hegemoniju crnogorske ideje u sučeljavanju sa do tada vladajućom srpskom nacionalnom formulom negacije Crne Gore kao države i Crnogoraca kao nacije. Od kraja prošlog stoljeća, crnogorsku tranziciju bitno obilježava sinteza kolektivnog uma progresivnih intelektualaca (okupljenih u Matici crnogorskoj i oko nje), s jedne strane, i političke volje, taktičkog umijeća i državničke vizije suverenističke političke elite, s Milom Đukanovićem na čelu, s druge strane.

Ta plodonosna sinteza uma i volje izražena je u pobjedničkoj formuli formiranja i djelovanja „Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru“ (2005–2006). Strateški lucidno i demokratski široko objedinio je sve patriotske i suverenističke snage u Crnoj Gori i u iseljeništvu, koje su na pravno najprimjereniji način izborile pobjedu na državotvornom referendumu crnogorskih građana 21. maja 2006.

Treće, programski obzor tog Pokreta bila je ideja evropske Crne Gore, uključivanje nezavisne države u evroatlantske integracije, u zajednicu ujedinjenih evropskih demokratskih država. Nezavisnost nije bila samosvrhom neke separatističke politike nego puna politička samosvijest crnogor-

skog demosa da svoj nacionalni subjektivitet gradi i svoju budućnost osigurava na univerzalističkim postulatima slobode, jednakosti i bratstva. Stoga se u programu Pokreta izrijekom kaže: „Iskustvo nam nedvosmisleno govori da je nezavisnost uslov za optimalan put u evroatlanske integracije. Suverena Crna Gora će odmah postati članica OUN, međunarodnih finansijskih ustanova, Savjeta Evrope, ‘Partnerstva za mir’. Takva Crna Gora ne može sporije nego što je to danas ići prema Briselu. Naprotiv, stvaraju se uslovi za najbrži mogući put prema Evropskoj uniji“.

Četvrto, u ocjeni markantnih obilježja crnogorske tranzicije, nakon pune obnove državnosti, izdvajam pitanje *simboličke suspenzije republike u nazivu suverene države Crne Gore*. Zašto Crna Gora više nije republika nego je samo „Crna Gora“? Zašto napušta zacijelo najveće civilizacijsko političko dostignuće suvremene jugoslavenske i crnogorske istorije (nakon Drugog svjetskog rata) a to je uspostavljanje republike (najprije kao pleonazam „narodna“, a zatim kao iluzija „socijalistička“).

Kako je moguće da se to dogodilo baš u viševjekovnoj republikanskoj Crnoj Gori?

Simboličko odustajanje od republike kao identitetske političke oznake rječito govori o nedostatku historijske svijesti, o zanemarivanju moćne i jedinstvene crnogorske republikanske političke tradicije, utjelovljene u demokratskome Opštem crnogorskom zboru naših predaka.¹³ Upravo ta tradicija bitno karakterizira nacionalni karakter crno-

---

¹³ U veoma važnoj studiji politologa Radovana Radonjića, historijski se korijeni Opštega crnogorskog zbora obrazloženo utvrđuju još iz „dukljansko-zetskih vremena“ kao „stvarno mjesto odlučivanja crnogorskog naroda“ o „a) izboru vladara zemlje, b) objavi rata i zaključenju mira, c) pregovorima sa najvišim organima drugih država i, uopšte, vođenja spoljne politike zemlje...“ (*Vidi: Radonjić, 2017: 66*).

gorskog naroda koji je svojim vjekovnim slobodarskim duhom dokazao da je sposoban za slobodu (čak i više negoli narod Korzike, koji je, prema Rousseauu, uzor republikanske vrline).

Kako objasniti takav otklon od vlastite historijske baštine?

Dio se odgovora na to zdvojno pitanje možda krije u uočavanju i vrednovanju dvaju izrazitih republikanskih momenta u suvremenoj historiji Crne Gore, u XX stoljeću.

Prvi je moment, barem formalno republikanski, bila famozna Podgorička skupština 1918, čijim odlukama su građani Crne Gore ukinuli vlastitu nacionalnu državu, a time i sebe same kao građane. Takva je odluka bila pravno ništavna jer jedan narod nema pravo da se odrekne vlastite slobode. Reći da narod ima pravo otuđiti svoju slobodu „znači izreći apsurdnu i nepojmljivu stvar. Takav čin je nelegitiman i ništavan samo zbog toga što onaj koji to čini nije pri zdravoj pameti... Ludost ne stvara pravo“ (kako je Rousseau svojedobno nezaboravno osporio Grotiusa u *Društvenom ugovoru*, knj. I, pogl. IV, str. 97).

Nasuprot tome, općenarodni slobodarski ustanak 1941. i borba za obnovu državnosti (1941–1945) bio je najviši republikanski moment u suvremenoj povijesti Crne Gore. Odbacujući marionetsku Nezavisnu državu Crnu Goru, pod fašističkim patronatom, narodnooslobodilački se pokret borio i izborio za vlastiti politički i nacionalni subjektivitet u slobodnoj republici u sklopu jugoslavenske savezne republike.

Povijesno iskustvo pokazuje, dakle, da između republikanske ideje i ideje države nema zajamčenog suglasja i podudarnosti.¹⁴ Razumjeti tu napetost i prevladati je u plodnoj

---

¹⁴ Svi veliki moderni teoretičari države bili su antirepublikanci (Bodin, Hobbes, Hegel), zagovarali su ideju suverenosti države nasuprot ideji

sintezi demokratske države zacijelo je znatno zahtjevnija zadaća negoli naprosto izbjeći problem i simbolički bitno okrnjiti emancipacijske obzore današnje Crne Gore, kao suverene države i građanskog društva.

Samosvjesni crnogorski građani nemaju nikakvog valjanog razloga odricati se svoje velike republikanske baštine, koja po mom sudu nudi mogući uvjerljiv odgovor na pitanje čime se *Crna Gora može integrirati u evropsku republiku slobodnih demokratskih naroda*.

Utoliko prije što se od 1989, koja označuje pobjedu ideje demokracije, u njezinu liberalnom obliku, do danas pokazalo da je u tom obliku demokracija bitno deficitarna, više liberalna negoli demokratska, a ponajmanje socijalna. Pa se nije pretjerano zapitati ne bi li mogući kvalitativni doprinos evropske Crne Gore otvaranju novih političkih perspektiva kontinentalne republike, mogao biti u suvremenom oživljavanju republikanskog shvaćanja demokracije, bez koje je demokratski režim nezamisliv kao vladavina suverenog naroda (demos).

Zaključne napomene

Nasuprot naivnoj linearnoj logici tranzicije, ciklička nas teorija povijesti podučava da „po onome što se činilo“ valja razmotriti „što se može učiniti“, da činjenica da je republikanska sloboda postojala „znači da je ona i moguća“ (tim riječima evocira Rousseau primjer rimske republike kao dokaz da suverenost naroda nije nikakva tlapnja, *Društveni ugovor*, knj. III, pogl. 12, str. 146–147).

---

suverenosti naroda. Kapitalni pokušaj da se u ideji demokratske države harmoniziraju makijavelijevski moment političkoga i bodinovsko-hobsovski moment države predstavlja Rousseauova politička teorija (v. Lalović, 2017).

Kada je 1990. godine kritički prosuđivao o izgledima prijelaza iz „diktature u demokraciju“, Ash je u komparativnom ključu usporedbe čehoslovačkoga s mađarskim slučajem, naveo intrigantne riječi jednoga mađarskog pisca: „Česi su tako sretni. Kada počnu čeprkati po prošlosti, naiđu na Masaryka, a mi na Horthyja“ (Ash, 141). Kada pak Crnogorci čeprkaju po svojoj prošlosti ne nailaze ni na Masaryka ni na Horthyja, nailaze na Petra I i Petra II Petrovića, vladare velikog formata, ali s prekomjernim i nerealnim integralističkim opsesijama, što omogućuje i Srbima da po crnogorskoj prošlosti čeprkaju kao po svojoj. Stoga se Crnogorci moraju dublje zagledati u svoju prošlost, u svoju jedinstvenu republikansku tradiciju.

Da zaključim.

Postjugoslavenski novi režimi (od 1990. do danas) u pravilu su se samodefinirali ili kao „postsocijalistički“ ili čak „postkomunistički“, premda je očigledno da mogu biti – ako mogu! – samo „poststaljinistički“.

U tome Novi režim liberalne i pluralističke demokracije slijedi ideologijski obrazac prethodnog Novog režima socijalističke demokracije, koji je sebe svojedobno bio proglasio „postkapitalističkim“.

Naše su zemlje doživjele dvije osujećene tranzicije prema demokraciji. Najprije je definitivno osujećena povijesna tranzicija prema *socijalističkoj/socijalnoj* i *radničkoj* demokraciji (1952–1990); nakon toga, ni do danas još nije ostvarena tranzicija prema uistinu *liberalnoj* i pluralističkoj višestranačkoj demokraciji. Nije ni moglo biti drugačije. Ni u jednom od tih prijelaza, a sa stajališta logike razvoja subjektivnih prava, nije ostvaren nužan povijesni prijelaz u suvremenu državu u cjelini njezinih određenja i funkcija. Premda

se naša dva režima ideologijski samosvjesno samodefiniraju temporalnom odredbom kao novi, u oba je ugrađen strukturni defekt: država još uvijek nije uspostavljena kao impersonalna politička vlast sposobna i voljna da svoje ingerencije samoograniči na normiranje, poštivanje i razvijanje subjektivnih prava svojih građana, na maksimiranje razvojnih potencijala autonomnoga građanskog društva. Država kao politička zajednica i jamstvo prava nužna je, premda ne i dovoljna pretpostavka demokracije kao suverenosti naroda.

LITERATURA

- Andrijašević, Živko M.; Rastoder, Šerbo: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
- Andrijašević, Živko M.: *Nacija s greškom (Istorijski eseji)*, Centralna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.
- Badovinac, Tomislav (ur.): *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2004.
- Badovinac, Tomislav (ur.): *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije Tita*, Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, Zagreb, 2008.
- Bavčar, Igor/Kirn, Srečo/Korsika, Bojan: *Kapital i rad u SFRJ*, „Naše teme“, Zagreb (slovenski izvornik: 1985), 1986.
- Beck, Ulrich: *Pronalaženje političkoga. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
- Bensaïd, Daniel: *Une lente impatience*, Éditions Stock, Paris, 2004.
- Bolčić, Silvano: *Razaranje i rekonstitucija društva. Srbija na prelazu u 21. vek*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- *Crna Gora pred izazovima budućnosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 1999.
- Garton Ash, Timothy: *Mi građani 1989. Svjedočanstva iz Varšave, Budimpešte, Berlina i Praga*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
- Hobsbawn, Eric John: *Doba ekstrema. Kratko dvadeseto stoljeće 1914–1991*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2009.
- Horvat, Branko: *Kakvu državu imamo, a kakvu trebamo?*, Prometej, Zagreb, 2002.
- Horvat, Srećko/Štiks, Igor (ur.): *Dobro došli u pustinju post-socijalizma*, Faktura, Zagreb, 2015.

- Jović, Dejan: *Jugoslavija, država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1980)*, Prometej, Zagreb, 2003.
- Kant, Immanuel: *Pravni-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- Kovač, Bogomir: *Rekviem za socializem*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992.
- Kovač, Bogomir: *Političko-ekonomski ogledi*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb (bibl. „Luča“), 2018.
- Jovanović, Pavle: *Tranzicionizam. Refleksije o postkomunističkoj tranziciji*, Politička kultura/CID, Zagreb/Podgorica, 2006.
- Lalović, Dragutin: *Države na kušnji*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb (bibl. „Luča“), 2008.
- Lalović, Dragutin: Prijelomno desetljeće (1962–1972) – od krize stabilnosti do stabilizacije krize, u zborniku: *Hrvatsko i jugoslavensko „proljeće“* (ur. Dragutin Lalović), Društvo „Povijest izvan mitova“, Zagreb, str. 18–50, 2014.
- Lalović, Dragutin: Tranzicija – od kuda, kako, prema čemu? (uz desetu obljetnicu obnove nezavisnosti „suverene evropske“ Crne Gore), u: *Matica crnogorska – Godišnjak 2016/2017*, Matica crnogorska, Zagreb, str. 60–67, 2016.
- Lalović, Dragutin: Rusoova republikanska sinteza, *Matica (XVIII) 69*: 487–526, 2017.
- Lalović, Dragutin: Hrvatska tranzicija – planirana i dogovorena? Osvrt na političke memoare Josipa Manolića, *Gordogan (16) 37–38*: 293–308, 2018.
- Lalović, Dragutin: O umijeću studijskog uvođenja u pojmovlje znanosti o politici. Uz politologijska predavanja Ivan Prpića, pogovor knjizi: Prpić, Ivan, *Predavanja o politici i državi*, Disput, Zagreb (bibl. „Čari političkoga“), str. 271–306, 2019.

- Libel, Michael: *Njemačka politika i jugoslavenska kriza 1991–1992.*, Golden Marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Mamula, Branko: *Slučaj Jugoslavija*, CID/IŠ „Stručna knjiga“, Podgorica/Beograd, 2000.
- Mišković, Ivan/Ader, Andrej: *General iz Premanture*, knj. I, Medulin, 2019.
- Manolić, Josip: *Politika i domovina. Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2015.
- Manolić, Josip: *Špijuni i domovina*, Golden Marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2016.
- Marijan, Davor: *Slom Titove armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992*, Golden marketing/Tehnička knjiga/Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
- Minić, Miloš: *Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995. Kako je uništena SFR Jugoslavija*, Društvo za ugrožene narode/KULT/Agencija „MIR“/„RAZLOG“, Sarajevo/Minhen/Novi Sad/Zagreb, 2002.
- Neumann, Franz: *Demokratska i autokratska država*, Naprijed, Zagreb, 1992.
- Prpić, Ivan: „Društvo i država“, *Naše teme* (32) 5: 1147–1165, 1988.
- Prpić, Ivan: *Doba politike*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb (bibl. „Luča“), 2016.
- Prpić, Ivan: *Predavanja o politici i državi*, Disput, Zagreb, 2019.
- Puhovski, Žarko: *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Radna zajednica Republičke konferencije SSOH, Zagreb, 1990.
- Radonjić, Radovan: „Crnogorska ‘predmoderna’ vlast“, *Matica* (18) 69: 45–96, 2017.

- Rousseau, Jean-Jacques: *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- Strpić, Dag: „Kapital i rad u SFRJ“, *Naše teme* (32) 6: 1320–1328, 1988.
- Županov, Josip: *Poslije potopa*, Globus, Zagreb, 1995.
- Županov, Josip: *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Prof. dr Gordana Đurović

OD RUŠENJA BERLINSKOG ZIDA DO RAZVOJA „BERLINSKOG PROCESA“: DEZINTEGRACIJA JUGOSLOVENSKOG TRŽIŠTA I REINTEGRACIJA CRNE GORE U SAVREMENE MEĐUNARODNE EKONOMSKE ODNOSI

SUMMARY

Economic development is a complex category that encompasses the entire spectrum, in the qualitative sense, of very different socio-economic changes specific for the process of continuous transformation of the economy and society. The focus of our analysis is the periodization of the development of the economic system of Montenegro, a concise analysis of the profile of its development and the characteristics of development and overall economic policy in the last three decades. This period is symbolically marked at the beginning by the fall of the Berlin Wall, which reflected in our region in the disintegration of the SFRY with all its tragic consequences, while the last years of this development period reflected in the “Berlin Process” and strengthening of the economic (re)integration of Montenegro into modern international economic relations. The economic history of Montenegro in this period is inextricably linked with and marked by changes in the state and legal status of the country, while the development dynamics was significantly determined by both internal and external factors of development, not only economic but also political and those of security. The paper focuses on the following periods: a) basic characteristics of the disintegration of the Yugoslav market (SFRY) and its effects on the economy of Montenegro, b) economic development of Montenegro within the newly

formed FRY characterized by many years of deep transitional recession, and only in recent years a slight path of economic recovery, with a vision of an economically viable and independent system, c) in the State Union of Serbia and Montenegro, the project of sustainable economy and independent economic policy is integrated into an extraordinary, unique and, as time has shown, unstoppable - process of restoring the country's independence, which connects the political, security and economic aspects of that process into unique state project; and d) the period from the restoration of independence to the present day, with several sub-periods, characterized by the dynamic reintegration of Montenegro into modern international relations, which in the international context are briefly summarized in the completed NATO integration process and the advanced EU integration process. The fact that the GDP of Montenegro reached its real value from the beginning of this period only in 2007, speaks of the strength of the negative economic turbulence that characterized the period from SFRY to the independent state of Montenegro and of years of "delayed" development. At the same time, the fact that Montenegro achieved an average real GDP growth rate of 3.5% in the period 2006-2018 and attracted over 6.5 billion euros in foreign investment, speaks in favour of the country's sustainable development, economic prosperity and its clear integration perspective.

KEYWORDS

economic development, periodization, Montenegro, integration, EU

Uvod

Relativno i apsolutno zaostajanje Crne Gore u odnosu na druge krajeve u predratnoj Jugoslaviji, naslijeđeno je, poslije ratnih razaranja, kao svojevrstan razvojni problem i u novoj državi („drugo“ Jugoslaviji). Razvoj privrede Crne Gore, u okviru privrednog sistema SFRJ, bazirao se na konceptu industrijalizacije kao modela razvoja, uz isto tako dinamičnu deagrarizaciju. Imao je za posljedicu konstantno mijenjanje strukture privrede, imajući u vidu njenu ekonomsku, granSKU, sektorsku i prostornu dimenziju, što je svakako imalo uticaja i na razvoj pojedinih subregiona i urbanih sredina u Crnoj Gori. Mjereno osnovnim ekonomsko-socijalnim pokazateljima razvijenosti, Crna Gora je u poslijeratnom razvojnem periodu ostvarila dinamičan privredni rast i krupne socijalne promjene. U strukturi društvenog proizvoda 1990. godine, industrija sa građevinarstvom činila je 42%, poljoprivreda 14%, dok je tercijarni sektor porastao na 44%¹. Stanje u crnogorskoj ekonomiji, na pragu raspada SFRJ, dok se u Evropi rušila „gvozdena zavjesa“, sažeto možemo ocijeniti na sljedeći način:

1. Ostvaren je značajan (ali ne i dovoljan) ekonomski prosperitet u cjelokupnom razvojnem periodu – sa 50\$/pc u godinama neposredno nakon okončanja II svjetskog rata, na 2.300 \$ DP/pc 1989. godine; DP je te godine iznosio je 1.406,9 mil \$, registrovana zaposlenost – 161.351 (privreda preko 131.500), a registrovana nezaposlenost – 46.500 radnika² – možemo zaključiti da je primijenjeni metod industri-

---

¹ *Statistički godišnjak RCG*, 1991.

² Zvanični podaci o **registrovanoj zaposlenosti**, značajno su oscilirali tokom tranzicione recesije i registrovana zaposlenost je rasla nedovoljnim intenzitetom u višedecenijskoj borbi sa sivom ekonomijom. Tako je 1990. bilo 161.351 registrovanih zaposlenih, dok su prosječno zaposleni u 2018. godini bili na nivou od 190.132, što znači da su poslije

jalizacije u cjelokupnom poslijeratnom privrednom razvoju Crne Gore u okviru SFRJ suštinski doprinio ekonomskom prosperitetu i društvenom napretku Republike. Navedeni glavni pravci privrednog razvoja Crne Gore bili su predodređeni pretežnim dijelom: raspoloživom sirovinsko-energetskom bazom, izgrađenim objektima infrastrukture, kapacitetima za industrijsku proizvodnju i preradu, ljudskim potencijalom, akumulativnom sposobnošću privrede, podobnošću struktura za primjenu tehničkog progresa i tehnoloških inovacija, ali i izborom i mogućnostima implementacije izabrane strategije razvoja, koja je sprovedena u uslovima visokog stepena centralizacije investicija i makroekonomskog upravljanja jugoslovenskom ekonomijom.

2. Ekonomska struktura pretežno orijentisana na proizvodnju sredstava za reprodukciju za tržište SFRJ (visoka interna zavisnost) – kako navodi akademik Gluščević, formirana ekonomska struktura, koja je nastala kao opšte-društvena potreba razvoja SFRJ u doba donošenja investicionih odluka o izgradnji energetskih i metalurških objekata, a kasnije privredne infrastrukture, na kraju ovog razvojnog perioda, ispoljila se, snagom objektivnog činioca, – kao graničnik razvoja (spomenimo samo probleme metalurškog kompleksa koji je intenzivni potrošač električne energije i utiče na sve izraženiji elektroenergetski deficit, zatim velike tehničke sisteme u dijelu Crne Gore koji iziskuju visoke troškove tekućeg i in-

---

gotovo tri decenije, zaposleni „porasli“ samo za **15%** (dio objašnjenja za ovaj mali rast, pored faktora tranzicione recesije leži i u činjenici da je „baština“ socijalizma bila i visok nivo latentne zaposlenosti); istovremeno, registrovana **prosječna nezaposlenost** u 2018. godini bila je 43.612, odnosno u apsolutnim veličinama, smanjena je za svega **6%** u odnosu na 1990. godinu. Promjenom metodologije obračuna u 2019. godini, registrovana nezaposlenost smanjuje se na nivo od 33.685 u septembru 2019. godine (*Monstat, tržište rada, mjesečni podaci, oktobar 2019*);

vesticionog održavanja, iskorišćenost kapaciteta ispod 40%, propusne moći infrastrukture u pojedinim subregionima, izraženu nezaposlenost i latentnu zaposlenost itd). Glavni industrijski kapaciteti izgrađeni su radi reprodukcione potrošnje u SFRJ, dok savremeni ekonomski sistemi protežiraju otvorenost, liberalizaciju i brza prilagođavanja, tj. izvoznu orijentaciju privrede. Drugim riječima, struktura privrede Crne Gore na pragu devedesetih (ne uključujući nova razvojna ograničenja koja će tek uslijediti), bila je izrazito neprilagođena unutrašnjoj i spoljnoj tržišnoj tražnji, što se značajno odražavalo i na deviznu poziciju Republike, sa negativnim posljedicama na mogućnost obezbjeđivanja dopunske akumulacije³.

3. Visoka zavisnost od domaćeg (SRFJ) tržišta – matrica međurepubličke robne razmjene u okviru SFRJ, krajem osamdesetih godina XX vijeka, dosta dobro reprezentuje stepen zavisnosti Crne Gore od tada jedinstvenog, tržišta SFRJ. Crna Gora je, više nego bilo koja druga republika, bila upućena na tržište ostalih republika. Pored osnovnog plasmana na domaćem tržištu, svoje proizvode plasirala je na tržište drugih republika čak 48,5%, a najmanje svojih roba izvozila je van granica tadašnje Jugoslavije (9,1%)⁴.

4. Visoka uvozna zavisnost, nedovoljna izvozna orijentisanost – kruta i nedovoljno fleksibilna privredna struktura, velika upućenost na domaće tržište, koja je za posljedicu imala hronično zanemarivanje pitanja rasta konkurentnosti kao ključnog razvojnog izazova, odražavala se i na strukturu i obim spoljnotrgovinske razmjene. Kreirana reprodukciona potrošnja bazirala se dijelom na skupim uvoznim inputi-

---

³ Boško Gluščević i dr., *Strategija razvoja Crne Gore*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, str. 23.

⁴ *Politika*, 12. april 1992.

ma (koeficijent uvozne zavisnosti – 0,51⁵). Drugim riječima, uvozna zavisnost je bila veoma visoka. Takođe, analogno navedenom, relativno visok bio je i stepen otvorenosti privrede (56,2%⁶). Međutim, i pored svih ograničenja, apsolutni obim ostvarenog izvoza roba i usluga u 1989. godini bio je impresivan, posebno kad se imaju u vidu svi blagotvorni efekti prihoda od usluga na ukupan platni bilans. Trgovinska razmjena bilježi značajan suficit u 1989. godini: izvoz roba (KAP, Željezara, Obod i ostali) bio je 263 mil \$, a uvoz 172 mil \$, dok su usluge (turizam, transport i ostalo) ostvarile 279 mil \$, uz odliv po osnovu usluga od 77 mil \$, tako da je ostvaren ukupni izvoz roba i usluga na nivou od 542,6 mil\$, uz uvoz roba i usluga na nivou od 249 mil \$, što u kumulativu daje pozitivan trgovinski bilans od 291 mil \$⁷.

Navedeni nesklad između visoke uvozne zavisnosti, nedovoljne izvozne orijentisanosti, visoke zavisnosti od ex-Yu tržišta i nedovoljne fleksibilnosti naših izvoznika (konkurentnost, brza prilagođavanja, strategija osvajanja novih tržišta i dr), bio je, u uslovima raspada jugoslovenskog tržišta i ubrzo uvedenih ekonomskih sankcija UN (1992–1995), izvorište drastičnog smanjenja ukupne ekonomske aktivnosti tokom turbulentnih 90-tih godina prošlog stoljeća⁸.

5. Slom prethodno primijenjenog modela centralističkog upravljanja razvojem (i sve negativne konotacije koje proces planiranja privrednog razvoja nosi iz tog perioda) – obe-

---

⁵ Relacija između uvoza proizvoda za reprodukciju u odnosu na kreirani izvoz roba. (78% u strukturi robnog uvoza su sirovine i repromaterijal. Veoma visoka uvozna zavisnost, koju je teško supstituisati domaćom proizvodnjom. Pojedina preduzeća imala su ovaj koeficijent i preko 2).

⁶ Odnos ukupnog uvoza i izvoza prema DP.

⁷ Podaci Narodne banke Crne Gore, 1990.

⁸ Slobodan Cvetanović, Gordana Đurović, *Privredni razvoj*, Ekonomski fakultet, Podgorica 1996, str. 392–393.

smisli su bilo kakvo kreiranje razvojne strategije u uslovima tranzicione recesije, ekonomske izolacije, eskalacije sukoba na prostoru bivše SFRJ i rastuće neizvjesnosti⁹. Makroekonomsko planiranje i definisanje strategije privrednog razvoja u SRJ, tretirano kao recidiv prošlosti, potpuno se zanemaruje. I samo kratkoročno planiranje kroz planiranje ekonomske politike, kao jedini preostali instrument sistema planiranja i upravljanja razvojem, postaje nerealno i ne služi osnovnoj svrsi. U periodu ekonomskih sankcija, koje su kreirale potpuno neekonomski tržišni ambijent, fokus planiranja bio je praćenje analize robnih bilansa, održanje snabdjevenosti tržišta, očuvanje osnovnih infrastrukturnih sistema i jačanje socijalne funkcije države. Ekonomija dobija obrise „ekonomije preživljavanja“, koju prati nagli pad životnog standarda i ekspanzija sive ekonomije.

U toj se 1989. godini dešava i pad Berlinskog zida, (9. 11. 1989), koji je bio simbol nadolazećih promjena na geopolitičkoj mapi Evrope i svijeta, te okončanje Hladnog rata i dotadašnje ravnoteže snaga dva bloka. Njemačka se ponovo ujedinjuje, a Sovjetski savez raspada, otvarajući prostor za suštinsku evropsku integraciju – širenje EU na Istok (pridruživanje, a zatim i pristupanje EE, LT, LV, PL, SK, CZ, HU, SI), te izlazak EU dalje na Mediteran (CY, MT) i jugoistok Evrope (RO, BG, HR). Echo tih događaja, potvrdio je istorijsko opredjeljenje evropskih zemalja da se kroz proces evropske

---

⁹Interesantno je spomenuti da je, nasuprot SRJ i svih ostalih bivših jugoslovenskih republika, Slovenija jedina uspjela da sačuva one pozitivne elemente sistema makroekonomskog planiranja i veoma brzo, poslije osnovne državne institucionalne konsolidacije, nastavila je da izrađuje i sprovi strateške razvojne dokumente, tj. da vodi efikasnu razvojnu i regionalnu politiku. Već od 1994. godine ekonomija se postepeno oporavlja. Slovenija postaje prva EU članica sa našeg prostora (2004), prva NATO članica, uvodi euro (2007) i predsjedava Savjetom EU (2008).

integracije razvije jedinstveni projekat mira država članica, po formuli evropskih vrijednosti: mir, prosperitet, stabilnost i demokratske vrijednosti.

Na istorijski trusnom Balkanu, na prostoru bivše zajedničke države, eho pada Berlinskog zida – na žalost, nije dao doprinos jedinstvenom evropskom projektu mira i integracije. Turbulentni događaji reintegracije Evrope, simbolično predstavljeni padom Berlinskog zida, nisu imali pozitivan uticaj na Zapadni Balkan, na kom je projekat mira i integracije Evrope – pao na ispitu. SFRJ se raspada u najgorom scenariju građanskog rata, ljudskih žrtava i razaranja, izbjeglica, ekonomskih sankcija, dubokih etničkih podjela, nacionalizma i populizma. Slom bivše Jugoslavije, na kraju XX stoljeća, završen je NATO intervencijom 1999. godine, što je dalje dovelo, postepeno, do obnove nezavisnosti Crne Gore (2006), te jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova (2008) od Srbije, kao jedine ex-jugoslovenske republike – sukcesora bivše zajedničke države. U fokusu ovog rada, daćemo sažet prikaz ekonomskih aspekata ovog tubuletnog trodecenijskog procesa.

Raspad SFRJ i tranziciona recesija unutar SRJ (1992–2003): ekonomski aspekti

Znaci ekonomske stagnacije pojavljuju se već krajem '80-tih godina XX vijeka, a na njih posebno utiče nedovoljan nivo investicija, smanjena eksterna finansijska podrška i problem otplate ino-kredita. Tu je, međutim, i sve veća „teritorijalizacija“ ekonomskog prostora SFRJ (institucionalna dogradnja republičkih ekonomija i smanjivanje međurepubličkog prometa roba i usluga, prekid privrednih veza preduzeća iz različitih republika, otežano funkcionisanje velikih sistema u oblasti automobilske industrije i mašinogradnje i sl). Sve je

teže međurepubličko dogovaranje na nivou Federacije¹⁰, uz postepeno odstupanje od primjene saveznih propisa i smanjenje uplate poreskih prihoda republika u budžet Federacije¹¹, što je vodilo do postepenog izlaska iz platnog prometa zemlje od strane četiri bivše republike. Pomenuti procesi dezintegracije ekonomskog prostora SFRJ privedeni su kraju tokom 1990. i 1991. godine.

Za preindustrijalizovanu i „tešku“ privrednu strukturu Crne Gore, sa ostvarenih 2.300 \$ *per capita* krajem 80-tih godina, bilo je više nego tegobno prevladati i samo jedno, tranziciono iskušenje, a ne toliki broj iskušenja, koja su uslijedila početkom devedesetih godina XX vijeka na ovim prostorima.

Prvo iskušenje vezano je za nužnost prelaska sa logike i principa socijalističke samoupravne ekonomije na tržišnu logiku i sistem privređivanja. Krutu privrednu strukturu i prilično saturiranu ekonomiju, koja je tokom cijele recesione osme decenije gubila generičke snage za razvoj i prosperitet, temeljno je trebalo mijenjati u Jugoslaviji i Crnoj Gori kroz tzv. proces tranzicije sistema koji je obuhvata: makroekonomsku stabilizaciju, izgradnju novih institucija, liberalizaciju cijena i spoljne trgovine, privatizaciju i prestrukturiranje, kao i snažnu eksternu finansijsku podršku (koja je izostala u našem slučaju).

Drugo, i još teže iskušenje za privredu i društvo Crne Gore, uslijedilo je nakon otpočinjanja, a krajem 1990. godine i

---

¹⁰ Gotovo cijela 1991. godina bila je obilježena sastancima predsjednika jugoslovenskih republika, koji su uzalud pokušavali pronaći *modus vivendi* za sve labaviju jugoslovensku zajednicu. Taj period karakteriše i kriza tzv. „krunjeg“ Predsjedništva SFRJ, posebno poslije povlačenja Stipe Mesića, 5. 12. 1991, što je vremenom dovelo do toga da se sastaju samo predstavnici Crne Gore i Srbije, i to je funkcionisalo do 27. 4. 1992. kad je proglašena SRJ.

¹¹ Miloje Nikolić, „Društveno ekonomski razvoj SRJ u 1991. i 1992. godini“, *Jugoslovenski pregled*, br. 4/92, str. 85.

završetka, procesa secesije bivših jugoslovenskih republika (Slovenije, Hrvatske i Makedonije)¹², a potom i ratnog požara, prvo u Hrvatskoj, a zatim u BiH. Za usko industrijalizovanu, nerazuđenu i odveć deagrarizovanu privrednu strukturu Crne Gore, naglo i potpuno prekidanje tako intenzivnih privrednih i poslovnih veza sa pomenutim jugoslovenskim republikama, veoma je poremetilo i destabilizovalo njene ukupne privredne, pa i društvene tokove (poznato je da se crnogorska privreda razvijala decenijama tako da je dominantno bila u funkciji strateških pravaca razvoja Jugoslavije, i da je preko 90% svojih strateških industrijskih proizvoda plasirala izvan sopstvenog područja). To je neizbježno umanjilo i kapacitet unutrašnjeg tržišta, a brojni objekti izgrađeni za tržište od 25 miliona potrošača, bili su suočeni sa gotovo desetostruko manjom tražnjom.

Treće, i za privredu i društvo, najteže iskušenje u Crnoj Gori (i SRJ) uslijedilo je poslije uvođenja ekonomske blokade zemlje, prvo EU krajem 1991. godine, a potom SB UN maj 1992. godine. Po obimu mala, a po sektorskoj i granskoj strukturi nerazuđena, privreda Crne Gore je bila i ostala veoma uvozno-izvozno zavisna. Takva zavisnost se ne odnosi samo na vitalne industrijske grane, kao što su crna i obojena metalurgija, elektroindustrija, mašinogradnja, tekstilna industrija i dr, već i na pomorsku privredu, turizam, građevinarstvo, te uvoz nafte i naftnih derivata¹³. Stoga je ekonom-

---

¹² Skupštine Slovenije i Hrvatske zvanično su usvojile deklaracije o nezavisnosti i suverenosti 8. 10. 1991. godine, kad je uslijedilo tzv. Božićno priznanje od strane Njemačke, a zatim od strane EZ (januar 1992) i UN (22. 5. 1992), kada je u UN primljena i Bosna i Hercegovina (opširnije u specijalnom izdanju *Međunarodne politike* – „O činjenicama o krizi u bivšoj Jugoslaviji“, br. 1014, mart 1993, str. 7–13).

¹³ *Dejstvo sankcija na privredu i društvo Crne Gore u međunarodnoj perspektivi – ECPD projekat*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 1994, str. 6–7. (u okviru publikovanog projekta: *The Impact of Sanctions on the Economy and Society of the Federal Republic of Yugoslavia in an*

skim sankcijama crnogorska ekonomija značajno pogođena i trebalo joj je 17 godina da se realno vrati na nivo BDP-a koji je imala 1990. godine.

Četvrto iskušenje, koje je uslijedilo poslije višegodišnjeg negativnog dejstva međunarodnih sankcija, svakako je i NATO intervencija na privredu i društvo SRJ¹⁴. Crna Gora je otvorila vrata za novi talas interno raseljenih lica, poslije velikog izbjegličkog talasa sa početka 90-tih godina XX vijeka.

Peto iskušenje, vezano je za makroekonomsko upravljanje i izbor adekvatne razvojne strategije. Jugoslovenska zajednica postala je problematičan državno-pravni, politički i ekonomski okvir za realizaciju tekuće i razvojne politike u Crnoj Gori, koja je izlaz tražila u postepenom kreiranju sopstvenih institucija, zakonske regulative, programa ekonomskih reformi i postepenom osamostaljenju u kreiranju i sprovođenju ekonomske politike (posebno u monetarnoj sferi, spoljnoj trgovini, carinskom i poreskom sistemu). Na taj način, prevazilaženje četiri prethodno navedena iskušenja, postepeno, kreiralo je peto iskušenje – a to je bio postepeni proces „ekonomskog osamostaljenja“ Republike Crne Gore, kasnije članice Državne zajednice SCG, te konačno samostalne i nezavisne države Crne Gore, poslije referenduma maja 2006. godine.

International Perspective / edited by Dragoslav Avramović, Negoslav P. Ostojić – Beograd: European Center for Peace and Development – ECPD, 2016).

¹⁴Intenzivni vazdušni napadi na veliki broj ciljeva na teritoriji SRJ trajali su u periodu od 24. 3. do 9. 6. 1999. godine uzrokovali su gubitak velikog broja ljudskih života, ali i kreiranje takođe velikog broja tzv. interno raseljenih lica, koja su utočište našli u Srbiji i Crnoj Gori. Uništen je znatan dio proizvodnog potencijala privrede, infrastrukture, električne mreže i telekomunikacija, posebno u Srbiji i na Kosovu. Prema: Marinko Bošnjak (red.), *Studijsko-analitičke osnove politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002, str. 65.

Negativni efekti raspada ekonomskog prostora bivše SFRJ, građanskog rata u bivšim republikama, talasa izbjeglica i raseljenih lica, sankcija UN, grešaka makroekonomske politike (hiperinflacija 1992) i NATO intervencija, na privredu Crne Gore (i SRJ u cjelini) ispoljili su se u vidu pada bruto društvenog proizvoda, izgubljenog privrednog rasta, neostvarenog izvoza roba i prihoda od ino-turizma, umanjenih doznaka i prihoda od saobraćaja, gotovo potpunog gubljenja flote pomorskih kompanija, zastoja u prilivu kapitala i novih tehnologija, rastu nezaposlenosti itd. Uticali su, u krajnjoj konsekvenci, i na značajan pad ukupnog životnog standarda stanovništva¹⁵.

Standard stanovništva – održavanjem formalne zaposlenosti, uz pad ekonomske aktivnosti, umnogome su se smanjile realne zarade i druga primanja zaposlenih, penzije, socijalna davanja, kao i ostala primanja stanovništva. Procjene koje su potvrđene od strane mnogih međunarodnih organizacija, govore da se standard preko 80% stanovnika Srbije i Crne Gore, tokom tranzicione recesije, sveo na egzistencijalni minimum, a da preko 50% stanovništva ulazi u kategoriju tzv. „ekonomski ugroženog stanovništva“, dok se 20% stanovništva nalazi ispod linije siromaštva¹⁶.

Pad realnih primanja imao je teške posljedice na društveni standard (zdravstvo, obrazovanje, stanovanje, kulturu), kao i na obim i strukturu lične potrošnje. Pogoršana ishrana, slabiji higijenski uslovi života, smanjen kvalitet i standard zdravstvenih usluga, problemi sa snabdjevenošću lijekovima, povratak nekih gotovo iskorijenjenih bolesti, itd, samo su dio

---

¹⁵ Gordana Đurović, *Planiranje privrednog razvoja u uslovima tržišne transformacije*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 1994, str. 190–197.

¹⁶ *Studijsko-analitičke osnove politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2001, str. 55.

pokazatelja umanjenja kvaliteta života stanovništva, gdje su posebno ugrožene najosjetljivije grupacije stanovništva: novorođenčad, stari i bolesni, invalidi i nezaposleni. Humanitarna pomoć za veliki broj izbjeglica i raseljenih lica stizala je godinama iz međunarodne zajednice na prostor bivše Jugoslavije. Zbrinjavanje izbjeglih i raseljenih značajno je opterećivalo i ograničen budžet zemalje domaćina, ali potpuna integracija ili repatrijacija ove značajne populacije, ni do danas nije u potpunosti izvršena.

Tranziciona recesija manifestovala se i u pogoršanju socijalne sigurnosti građana, urušavanju sistema vrijednosti¹⁷, uz porast kriminala i korupcije u društvu, kao i porast sive ekonomije. To su negativni procesi koji su postepeno uzimali maha i razvijali se u uslovima teške ekonomske krize i izolacije zemlje. Njihov razorni uticaj nemoguće je bilo prekinuti „preko noći“. Za ozdravljenje jednog društva i postizanje zadovoljavajućeg nivoa uređenosti sistema, vrijeme je pokazalo da je potrebno više nego što je bio period urušavanja tog istog sistema (decenija tranzicione recesije i izolacije iz međunarodnih odnosa).

Nejasan okvir markoekonomskog upravljanja razvojem i izostanak koordinacije ekonomske i razvojne politike na nivou Federacije, odnosno između njenih članica, kreirao

---

¹⁷ Ovako dugi period tranzicione recesije doveo je do izraženih socijalnih diferencijacija – diferencijacija između određenih socijalnih slojeva u društvenoj strukturi, siromašenje tzv. srednjeg sloja i izdvajanje relativno malobrojnog sloja onih koji su ostvarili značajne prihode. Dugogodišnju tranzicionu recesiju pratili su i duboki poremećaji na skali društvenih (moralnih) vrijednosti. Dugoročno posmatrano, „moralna kriza“, kao „finalni produkt“ ekonomske krize, povratno djeluje na pospješivanje krize u svim segmentima društvenog života. Nadalje, postepeni izlazak iz tranzicione recesije kroz spor ekonomski oporavak posrnutih balkanskih ekonomija, nije uticao, bar ne u istoj mjeri, i na „oporavak“ sistema vrijednosti.

je dodatne probleme u funkcionisanju unutrašnjeg tržišta (robni promet, „polugranični“ režimi, administrativna ograničenja, problemi sa platnim prometom), usporavanje priliva neophodne eksterne finansijske podrške, otežano komuniciranje sa međunarodnim ekonomskim i finansijskim organizacijama, otežano funkcionisanje i ulaganje u aerodrome u Crnoj Gori, ulaganje u održavanje željezničke infrastrukture, otežanu realizaciju teško obnovljenih aranžmana sa tur-operatorima (neusaglašeni vizni režimi), itd. Drugim riječima – usporavanje dinamike planiranih ekonomskih reformi i rast socijalnih pritisaka u obje federalne jedinice.

Ekonomski trendovi izabranih socio-ekonomskih pokazatelja ukazuju da se opšti pad privredne aktivnosti, agregiran u kretanju društvenog proizvoda, može pratiti u svim privrednim sektorima. Kumulativno, u 2000. godini u odnosu na 1989. godinu industrijska proizvodnja u Crnoj Gori realizovana je na nivou od svega 43,5% obima iz baze 1989. Pozitivne promjene ogledaju se u činjenici da se 37% tog ekonomskog rezultata stvara u rastućem privatnom sektoru, gdje radi 23% registrovanih zaposlenih¹⁸.

I pored navedenog, oporavak se, krajem navedene decenije tranzicione recesije, odvija veoma sporo. Pored navedenih razvojnih ograničenja, tj. iskušenja koja karakterišu cijelu prethodnu deceniju, na nedovoljnu dinamiku oporavka pojedinih sektora privrede, svakako je uticala i nedovoljna dinamika projektovanih ekonomskih reformi (institucionalna rješenja, dinamika privatizacije, priliv stranih investicija i donacija, nerealizacija planiranog rasta budžetskih prihoda i racionalizacija budžetskih rashoda, nedovoljna efikasnost programa za suzbijanje sive ekonomije itd).

---

¹⁸ Zavod za statistiku Crne Gore, 2001.

Kada je intervencija NATO 1999. godine uzrokovala rastući inflatorni talas (kroz primarnu emisiju), Crna Gora donijela je jednu dugoročnu veoma dobru ekonomsku odluku – uvođenje njemačke marke u zvaničan platni promet u zemlji. DM je, poslije razorne hiperinflacije i urušavanja bankarskog sistema SRJ, bila nezvanično sredstvo plaćanja u zemlji, kao i valuta štednje. Da bi se preduprijedio novi talas hiperinflacije, pristupilo se ovom važnom projektu. Za to je Crna Gora imala svojevrсно pravo, tzv. „istorijsko postignuće“ dobrih odnosa sa zapadnim partnerima, posebno Njemačkom, po pitanju pozitivne uloge u regionalnoj i dobrosusjedskoj saradnji i politici. Takođe, Crna Gora kao mali ekonomski sistem, sa negativnim iskustvima hiperinflacije, raspolagala je i određenim deviznim rezervama za iniciranje procesa unilateralne dolarizacije. Efekti su bili veoma pozitivni: nakon godinu dana, DM je, kao jaka valuta, istisnula jugoslovenski dinar iz platnog prometa, povjerenje u banke počelo se vraćati, obnavlja se štednja građana i privrede, a i efekti na turizam bili su veoma pozitivni. Osniva se Centralna banka Crne Gore i preuzimaju nadležnosti u oblasti carinske i spoljnotrgovinske politike. Proces ekonomskog osamostaljenja Crne Gore mogao je da počne.

Period nakon 2000. godine je period postepenog jačanja suštinske (ekonomske) samostalnosti Crne Gore, koja je potvrđena voljom građana na referendumu 21. maja 2006. godine. Istovremeno, njena evropska orijentacija afirmisana je potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Unijom, oktobra 2007. godine. Kroz različite modele privatizacije, koji je uključio i model masovne vaučerske privatizacije u 2002. godini (koji je angažovao 350.000 građana), preko 80% državnog kapitala je prešlo u privatnu svojину. Period ekonomskog oporavka i postepenog dinamiziranja razvoja pratio je i postepeni rast stranih direktnih investicija.

Faze reformi koje su uslijedile, možemo sistematizovati na sljedeći način:

1. Prva generacija reformi (privatizacija, unutrašnja cjenovna i spoljnoekonomska liberalizacija, makroekonomska stabilizacija) obilježena je prelaskom iz niže razvojne faze (zemlje nižeg dohotka, tzv. zemlje upućene na značajnu razvojnu podršku međunarodnih finansijskih institucija, pod izuzetno povoljnim uslovima) u višu razvojnu fazu (zemlje srednjeg dohotka).
2. Druga generacija reformi (zaokruživanje sopstvenog pravnog sistema, puna izgradnja i efikasno funkcionisanje tržišnih institucija, koordinacija ekonomskih politika, povratak planiranju razvoja kroz kreiranje ambijenta za realizaciju krupnih razvojnih projekata i projekata kapitalne infrastrukture).
3. Treća generacija reformi mogla bi se definisati kao proces evropskih integracija i suštinski rast konkurentnosti crnogorske ekonomije kao odgovor na izazove globalnog tržišta. Njen početak možemo vezati za otvaranje pristupnih pregovora sa Unijom.

Od državne zajednice Srbija i Crna Gora do nezavisne države

Četrnaestog marta 2002. godine, poslije dugih i teških pregovora, u Beogradu je potpisan novi dokument – Sporazum o principima uređenja odnosa Srbije i Crne Gore (tzv. Beogradski sporazum), na bazi kojeg je poslije gotovo jednogodišnjeg nastavljenog procesa usaglašavanja, 4. februara 2003. godine formirana Državna zajednica Srbija i Crna Gora, koja je u narednom trogodišnjem periodu trebalo da prođe test održivosti i funkcionalnosti ili da omogući pravo da jedna od država članica dvočlane državne zajednice organizuje referendum po pitanju nezavisnosti.

Ekonomska oblast

(Beogradski sporazum, 14. mart 2002)

- Dostignuti nivo ekonomskih reformi u državama-članicama polazna je osnova za uređenje međusobnih ekonomskih odnosa. Države-članice su odgovorne za neometano funkcionisanje zajedničkog tržišta, uključujući slobodno kretanje ljudi, robe, usluga i kapitala.
- **Harmonizacijom ekonomskih sistema** država-članica sa ekonomskim sistemom EU obezbijediće se **prevalaženje postojećih razlika, prije svega u oblasti trgovinske i carinske politike**. U oba slučaja vodiće se računa o ekonomskim reformama koje su već sprovedene u državama-članicama, a prihvaćaće se rješenja koja će brže dovest do integracije u EU. Prelazna rješenja u usklađivanju trgovinske i carinske politike treba da uvažavaju interese država-članica.
- Ako jedna od članica smatra da druga članica ne ispunjava obaveze koje proizilaze iz ovog sporazuma u pogledu **funkcionisanja zajedničkog tržišta i harmonizacije trgovinske i carinske politike**, zadržava pravo da pokrene to pitanje kod EU u kontekstu procesa stabilizacije i asocijacije, u cilju preduzimanja odgovarajućih mjera.
- EU daje **garancije** da, u slučaju ispunjavanja drugih uslova i kriterijuma za SAP (proces stabilizacije i pridruživanja), dogovoreni principi ustavnog uređenja neće predstavljati prepreku za brzo zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

Pošto se radilo o dva ekonomska sistema, koja su karakterisale različite ekonomske strukture, dva monetarna sistema sa različitim valutama, dva carinska sistema sa različitim nivoom carinske zaštite, odnosno dva ekonomska sistema sa visokim stepenom autonomnosti u kreiranju strateških pravaca razvoja i gotovo samostalnim vođenjem ekonomskih politika u državama članicama, kao i sa veoma preciznim u znatno suženim obimom zajedničkih nadležnosti na nivou Državne zajednice – definisane su republičke kontribucije¹⁹ za zajedničke funkcije, tj. za pet neophodnih resora koji su činili Savjet ministara, koji je, uz Skupštinu i nekoliko preostalih neophodnih institucija, tvorio sistem Državne zajednice. Veoma važan segment funkcionisanja, saradnja u oblasti ekonomskih odnosa, kao i principi kofinansiranja zajedničkih nadležnosti, poslije dodatnih pola godine pregovora, usaglašeni su u avgustu 2003. godine usvajanjem Zakona o harmonizaciji ekonomskih sistema dviju republika.

Nakon Beogradskog sporazuma, trebalo je da prođe gotovo cijela godina da bi se usaglasila i usvojila Ustavna povelja SCG²⁰ (februar 2003), a zatim još pola godine da bi se u posebnom dokumentu usaglasio proces harmonizacije „ekonomske oblasti“ dvije države članice (15. 8. 2003). „Ekonomska povelja“²¹, usvojena je sa osnovnim ciljem

---

¹⁹ Tako je Crna Gora imala oko 5% ekonomske snage Državne zajednice (kontribucija CG u Budžet SCG) i 50% pregovaračke snage u političkom dijalogu, što je bilo uzrok mnogih problema u budućem pregovaračkom procesu, koji su zbog tog nesklada u atipičnoj dvočlanoj zajednici bili i očekivani. Pored navedenog, SCG nije imala imovine i nije se mogla zaduživati.

²⁰ Ustavna povelja DZ SiCG, *Službeni list SiCG*, br. 01/03.

²¹ Zakon o akcionom planu harmonizacije ekonomskih sistema država članica Državne Zajednice Srbija i Crna Gora radi sprečavanja i uklanjanja prepreka slobodnom protoku ljudi, robe, usluga i kapitala, *Službeni list RCG*, br. 42/03. Akcioni plan harmonizacije usvojen je i na nivou SCG, tek 29. avgusta 2003. godine.

otklanjanja ograničenja nesmetanom protoku roba, ljudi, usluga i kapitala na unutrašnjem tržištu. Međutim, ovaj akcioni plan harmonizacije dva ekonomska sistema istakao je svu različitost i složenost procesa usaglašavanja dviju država članica, imajući u vidu razlike u njihovoj ekonomskoj strukturi, prioritetima, veličini, strateškim projektima, valuti, nivou privatizacije, spoljnotrgovinskom režimu i stepenu otvorenosti ekonomije u cjelini. „Ekonomska povelja“ predstavljala je proizvod ekonomsko-političkih kompromisa dva različita ekonomska sistema uz aktivno pružanje usluga posredovanja od strane EU. Stvoren je skup i nefunkcionalan model administracije državne zajednice, sa nedovoljno jasnim nadležnostima²².

Logična potreba eksterne harmonizacije, harmonizacije prema EU, zamijenjena je fokusom na internu harmonizaciju između dviju država članica, koja je često i odstupala od bazičnih standarda WTO i EU. Drugim riječima, kreiranjem SCG, početkom 2003. godine, i definisanjem Akcionog plana harmonizacije dva ekonomska sistema, Crna Gora je ušla kao „država-članica“ u neizvjesni projekat Državne zajednice, kome je data šansa da „zaživi“ u narednom trogodišnjem periodu, poslije koga je svaka članica mogla organizovati referendum o nezavisnosti. Vrijeme je pokazalo da taj državni projekat nije zaživo. Crna Gora je, pod prihvaćenim povećanim standardima od 55%, pristupila procesu organizacije referenduma, te je većinskom voljom građana obnovila svoju nezavisnost i samostalnost maja 2006. godine.

---

²² O modelu tzv. dvostrukog kolosjeka u pregovorima sa EU, značaju pregovora sa EU za jačanje samog projekta obnove nezavisnosti zemlje u: Đurović Gordana, *Crna Gora i Evropska unija – politika proširenja*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2012, str. 386–392.

Nezavisna Crna Gora i Evropska unija

Hronologija trasiranja evropskog puta Crne Gore mora se posmatrati u širem kontekstu uspostavljanja prvih odnosa sa EEZ tadašnje SFRJ, zatim SRJ, SCG i konačno nezavisne države Crne Gore. Pored dinamične promjene oblika države u kojima su se uspostavljali i razvijali (a ponekad i potpuno obustavljali) ugovorni aranžmani sa EU, mogu se prepoznati i neke specifične faze tog procesa:

- 1. Evropska regionalna integracija EEZ sa SFRJ (1967–1991):** to je faza uspostavljanja prvih odnosa Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa EEZ, od kraja 60-ih godina XX vijeka, koji su se dinamično razvijali do dezintegracije zemlje 1991. godine;
- 2. Druga faza obustave, blokade i sporog oporavka integracija (1991–2001):** predstavlja turbulentni period 90-ih godina XX vijeka: period rata na prostoru bivše Jugoslavije, ekonomske blokade i izolacije SRJ, početak otopljanja odnosa prekinutih NATO intervencijom, nakon čega je uslijedio veoma simboličan, skroman i postepen proces oporavka ukupnih odnosa SRJ i EU;
- 3. Treća faza predstavlja proces stabilizacije i pridruživanja (2001–):** u koji je kratko ušla SRJ (nešto više od godinu dana), a od februara 2003. godine nastavila SCG (trogodišnja faza). Nakon obnove nezavisnosti u taj proces ušla je država Crna Gora, i ubrzo poslije obnove nezavisnosti potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa EU, kao prvi institucionalni odnos sa Unijom. Tako da ovu fazu možemo posmatrati u dva potperioda (do i nakon obnove crnogorske nezavisnosti). Konačno, praćenje ispunjavanja obaveza po SSP-u sprovodiće se do ostvarivanja punopravnog članstva, paralelno sa pristupnim pregovorima; i

4. **Pristupanje Crne Gore Evropskoj uniji (2010–)**: crnogorski integracioni put ka Uniji ušao je u novu, aktuelnu fazu integracija koja se danas ostvaruje kroz pregovore o pristupanju Uniji. Naime, pored trase procesa stabilizacije i pridruživanja, od decembra 2010. godine ostvarivanjem statusa zemlje kandidata, Crna Gora je ostvarila suštinsku pretpostavku za ulazak u drugu, znatno zahtjevniju fazu integracija: pristupni proces, koji je zvanično počeo 29. juna 2012. godine. Paralelni proces stabilizacije i pridruživanja ostaje, u suštini, kao monitoring mehanizam dosadašnjeg nivoa integrisanosti i provjera da li zemlja ispunjava preuzete obaveze, dok pristupni pregovori postaju mehanizam pregovaranja o punopravnom članstvu – prava i obaveze koje će se tek realizovati, a čiji se okvir usaglašava kroz višegodišnji pregovarački pristupni proces.

Polovinom oktobra 2007. godine, iste sedmice kada je u crnogorskoj Skupštini izglasan Ustav, u Luksemburgu je potpisan Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU i time i formalno institucionalizovani odnosi sa Unijom i potvrđena perspektiva članstva. Decembra 2010. godine Crna Gora dobija status kandidata za članstvo u EU, a pristupne pregovore otvara juna 2012. godine.

Crna Gora već osmu godinu pregovara o članstvu u EU i ostvarila je značajne rezultate u procesu preuzimanja evropske pravne tekovine i jačanja primjene zajedničkih evropskih politika. Kroz 33 pregovaračka poglavlja pregovaraju se svi značajniji segmenti reforme pravosuđa, jačanje demokratskih procesa u zemlji i izgradnja nezavisnih institucija, kao i jačanje svih segmenata ekonomske i razvojne politike. Evropski standardi postaju sastavni dio reformi i u oblasti zaštite životne sredine i borbe protiv klimatskih promjena, ali i u oblasti kao što su obrazovanje, nauka i istraživanje,

kultura, mediji, zaštita potrošača i javno zdravlje. Okosnica finalne faze pregovaračkog procesa su rezultati koji se moraju ostvariti u oblasti vladavine prava i jačanju administrativnih kapaciteta crnogorskih institucija.

Proces evropskih integracija istovremeno je i proces reintegracije Crne Gore u savremene međunarodne ekonomske odnose, kao i obnova ili pristupanje mnogim međunarodnim organizacijama, od značaja za naš dalji ekonomski razvoj (Svjeska trgovinska organizacija, Svjetska carinska organizacija, Regionalni sporazum o slobodnoj trgovini CEFTA 2006, kao i mnogobrojni bilateralni i plurilateralni sporazumi o slobodnoj trgovini, itd).

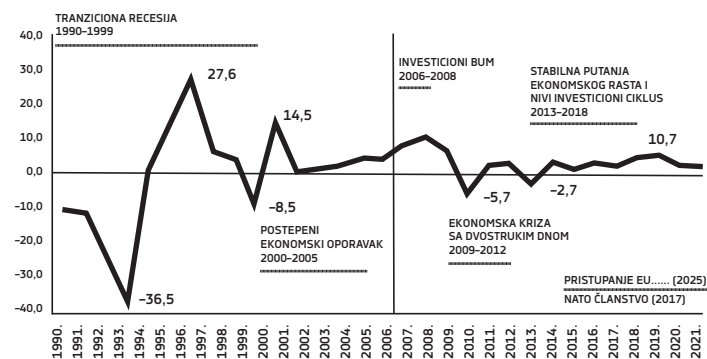
Simbolično, sadašnju fazu integracionog procesa obilježava i jedan značajan segment, a to je tzv. *Berlinski proces*. To je inicijativa EU, odnosno Njemačke, da se kroz dodatnu donatorsku liniju od 1 milijarde eura u periodu 2015–2020. godine, zemljama regiona generiše dodatnih 4 milijarde eura investicija kroz kredite evropskih banaka, za investicije u infrastrukturu, koje imaju prekogranični efekat i efekat na snažniju ekonomsku saradnju regiona i Unije. Berlinski proces se uspješno realizuje i zemlje regiona očekuju njegov nastavak, shvatajući značaj evropske ekonomske integracije.

Periodizacija i dinamika privrednog razvoja 1990–2018. godine: zaključne ocjene

U radu smo se fokusirali na sljedeće periode: a) osnovne karakteristike dezintegracije jugoslovenskog tržišta (SFRJ) i njene efekte na ekonomiju Crne Gore; b) ekonomski razvoj Crne Gore unutar novoformirane SRJ koji karakteriše višegodišnja duboka tranziciona recesija, a tek posljednjih godina blaga putanja ekonomskog oporavka, čija vizija postaje

ekonomski održiv i nezavisan sistem; c) u Državnoj zajednici SCG, projekat održive ekonomije i samostalne ekonomske politike, integriše se u vanredan, neponovljiv i, kako je vrijeme pokazalo, nezaustavljiv – proces obnove nezavisnosti zemlje, koji povezuje politički, bezbjednosni i ekonomski aspekt tog procesa, u jedinstveni državni projekat i d) period od obnove nezavisnosti do današnjih dana, sa više pod-perioda, koje karakteriše dinamična reintegracija Crne Gore u savremene međunarodne odnose, a koji se u međunarodnom kontekstu najkraće sažimaju u okončanom procesu integracije u NATO i odmaklom procesu integracije u EU.

GRAFIK 1 – Realna stopa rasta BDP-a Crne Gore 1990–2018. sa projekcijom do 2021. godine

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019*	2020*	2021*
-10,5	-10,8	-23,5	-36,5	1,5	14,3	27,6	6,6	4,6	-8,3	14,5	1,1	1,9	2,5	4,4	4,2	8,6	10,7	6,9	-5,7	2,5	3,2	-2,7	3,5	1,8	3,4	2,9	4,7	5,1	3,1	3,0	2,7

Izvor: Unstat, Monstat (obrada autora), 2019.

Na grafiku se može pratiti ova razvojna periodizacija, izražena realnom stopom privrednog rasta, kako u fazama recesije, tako i fazama ekonomskog oporavka i vraćanja na putanju rasta. Postepeno, tranzicija prerasta u proces evropskih integracija.

Činjenica da je BDP Crne Gore, dostigao svoju realnu vrijednost sa početka ovog perioda, tek 2007. godine, govori o snazi negativnih ekonomskih turbulencija koje su karakterisale taj period od SFRJ do nezavisne države Crne Gore. Ostvarena dinamika govori o godinama „odloženog“ razvoja, koji su pretežnim dijelom posljedica eksternih faktora.

Istovremeno, činjenica da je Crna Gora:

- ostvarila prosječnu realnu stopu BDP-a u periodu 2006–2018. godine od 3,5%²³;
- da je podigla sintetički indikator kupovne moći stanovništva sa 35 na 47 BDP/pc u paritetu kupovne moći u odnosu na EU prosjek (EU=100), koji je istovremeno i najbolji u regionu²⁴;
- privukla preko 6,5 mlrd € stranih investicija²⁵;
- govori u prilog održivog razvoja zemlje, ekonomskog prosperiteta i njene jasne integracione perspektive.

---

²³ Monstat, *Nacionalni računi*, 2019.

²⁴ Eurostat, 2019.

²⁵ CBCG, *Platni bilans*, 2019.

LITERATURA

- Bošnjak, Marinko, (red), *Studijsko-analitičke osnove politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2002.
- CBCG, *Platni bilans*, 2019.
- Cvetanović, Slobodan, Đurović, Gordana, *Privredni razvoj*, Ekonomski fakultet, 1996.
- „Ekonomska računica: jugo-republike bez jugo-tržišta“, *Politika*, 12. 4. 1992.
- Eurostat, *BDP per capita u paritetu kupovne moći*, Tabele, 2019.
- Đurović, Gordana, *Crna Gora i Evropska unija – politika proširenja*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 2012.
- Đurović, Gordana, *Planiranje privrednog razvoja u usloviima tržišne transformacije*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 1994.
- Gluščević, Boško i dr., *Strategija razvoja Crne Gore*, Univerzitetaska riječ, Titograd, 1986.
- Međunarodna politika, „Audiatur et altera part ili stvarni uzroci krize u bivšoj Jugoslaviji“, specijalno izdanje, *Međunarodna politika*, br. 1014, mart 1993.
- Monstat, *Statistika nacionalnih računa*, 2019.
- Narodna banka Crne Gore, *Statistički pregled*, 1990.
- Nikolić, Miloje, *Društveno ekonomski razvoj SRJ u 1991. i 1992. godini*, Jugoslovenski pregled, br. 4/92.
- *Studijsko-analitičke osnove politike makroekonomske stabilnosti i razvoja SRJ*, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd, 2001.

- The Impact of Sanctions on the Economy and Society of the Federal Republic of Yugoslavia in an *International Perspective* / edited by Dragoslav Avramović, Negoslav P. Ostojić. – Beograd: European Center for Peace and Development/ ECPD, 2016).
- Ustavna povelja DZ SiCG, *Sl. list SiCG*, br. 01/03.
- Zakon o akcionom planu harmonizacije ekonomskih sistema država članica Državne Zajednice Srbija i Crna Gora radi sprječavanja i uklanjanja prepreka slobodnom protoku ljudi, robe, usluga i kapitala, *Službeni list RCG*, br. 42/2003.
- Zavod za statistiku, *Statistički godišnjak RCG za relevantne godine (1991, 2001)*.

Rade Bojović

**CRNA GORA U VRTLOGU
BESPOKOJNE I OPRESIVNE
POST-JUGOSLOVENSKE STVARNOSTI
Političke refleksije o nekim prelomnim
događajima**

SUMMARY

The author analyses the role and contribution of Montenegro in the war effort of the Great Serbia policy of Belgrade during the 1990s. It critically re-examines Montenegro's participation in many peace negotiations at the time, as well as the various decisions made by its political elite. The paper deals with the difficult and contradictory path of Montenegro towards independence, but also the failures of Montenegrin politicians to democratize the country and significantly develop its institutions.

KEYWORDS

dissolution of the SFRY, aggression on Dubrovnik, restoration of statehood

Raspad SFRJ, predaja i posrnuće Crne Gore (1989–1992)

1) Osvrt na položaj Crne Gore prije disolucije SFRJ

Crna Gora je tokom II svjetskog rata pretpjela velike žrtve i istovremeno je dala krupan doprinos borbi protiv fašizma i oslobođenju Jugoslavije od okupatora i njegovih domaćih saveznika.¹ O stradanjima u II svjetskom ratu, što uključuje gubitke ne samo između partizana i okupacionih snaga već i između partizana i domaćih kolaboranata, svjedoči i činjenica da su Crnogorci u odnosu na svoj ukupan broj pretrpjeli najviše žrtve među narodima bivše Jugoslavije². Nakon

¹ Prema Josipu Brozu Titu nacionalni sastav NOVJ-a u maju 1944. godine bio je: 44% Srba, 30% Hrvata, 10% Slovenaca, 5% Crnogoraca, 2,5% Makedonaca i 2,5% bosanskohercegovačkih Muslimana. Nacionalni sastav NOVJ po republikama i pokrajinama od 1941. do kasne 1944. bio je sljedeći (Cohen 1996, str. 96.):

	kraj 1941.	kraj 1942.	septembar 1943.	kraj 1943.	kraj 1944.
Bosna i Hercegovina	20.000	60.000	89.000	108.000	100.000
Hrvatska	7.000	48.000	78.000	122.000	150.000
Slovenija	2.000	4000	6000	34.000	38.000
Makedonija	1.000	2.000	10.000	7.000	66.000
Crna Gora	22.000	6.000	10.000	24.000	30.000
uža Srbija	23.000	8.000	13.000	22.000	204.000
Kosovo	5.000	6.000	6.000	7.000	20.000
Vojvodina	1.000	1.000	3.000	5.000	40.000
UKUPNO	81.000	135.000	215.000	329.000	648.000

² U apsolutnom proračunavanju, najviše su stradali: (1) Srbi 487.000; (2) Hrvati 207.000; (3) Muslimani 86.000; (4) Jevreji 60.000; (5) **Crnogorci 50.000**; (6) Slovenci 32.000 (7) Romi 27.000; (8) Nemci 26.000; (9) Makedonci 7000; (10) Albanci 6000; (11) Mađari 5000...

završetka II svjetskog rata Crna Gora je u okviru SFRJ imala status jedne od šest ravnopravnih socijalističkih republika³ i **dočekala je raspad Jugoslavije u neuporedivo boljem stanju od predratnog perioda.**⁴ U okviru socijalističke Jugosla-

---

U relativnom proračunavanju, najviše su stradali: (1) Jevreji 77,9 odsto; (2) Romi 31,4; (3) **Crnogorci 10,4**; (4) Srbi 6,9; (5) Muslimani 6,8; (6) Hrvati 5,4; (7) Nemci 4,8; (8) Slovenci 2,5; (9) Albanci 1,0; (10) Mađari 1,0; (11) Makedonci (0,9)... – *Vreme*, br. 842, 22. februar 2007, priredio: Milan Milošević, podaci: Bogoljub Kočović (1985).

³ USTAV SFRJ iz 1974. godine Član 1. – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti. Član 2. – Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju sačinjavaju Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Socijalistička Republika Makedonija, Socijalistička Republika Slovenija, Socijalistička Republika Srbija, kao i Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina i Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, Socijalistička Republika Hrvatska i Socijalistička Republika Crna Gora.

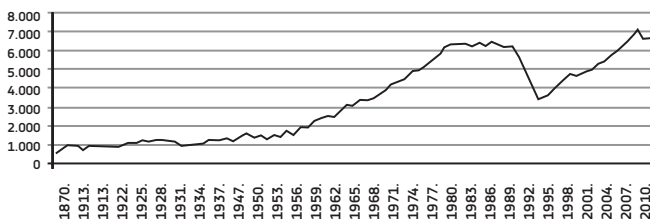
⁴ „Život Crne Gore u periodu od 22 godine i 4 mjeseca u Jugoslaviji između dva svjetska rata nije joj donio nikakve pomake naprijed u njenom ekonomskom razvitku, gledano sa aspekta pozicije koju je zauzimala na ljestvici pojedinih jugoslovenskih područja ulaskom u novu državu i na kraju njenog debakla 1941. godine. Crna Gora je ostala zajedno sa jos nekim pokrajinama te države najzaostalija u Jugoslaviji. Zauzimala je isto mjesto kao i 1918. godine, dakle, posljednje. Najbolji pokazatelj za privrednu nerazvijenost Crne Gore jeste podatak da je u 1931. godini 79,3% stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, što je bilo iznad jugoslovenskog prosjeka, koji je iznosio 76,7%. Crna Gora je 1939. godine imala svega 24 industrijska preduzeća. Imala je, dakle, 9 preduzeća više nego kad je stupila u zajedničku državu. U ovim preduzećima radilo je 1386 radnika. Industrija Crne Gore je prije Drugog svjetskog rata obuhvatala samo 5 industrijskih grana sa 15 proizvoda. Crna Gora je 1938. godine učestvovala u ukupnom broju fabrika u Jugoslaviji sa 0,52% u ukupnom kapitalu sa 0,20%, u pogonskoj snazi (u KS) sa 0,17%, u ukupnom broju radnih

vije Crna Gora se u velikoj mjeri modernizovana i ostvarila je značajan ekonomski i kulturni napredak. Nema dileme, da je i pored svih manjkavosti i propusta, uključujući i ideološka ograničenja, ostvaren krupan opšti napredak i istovremeno je višestruko podignut životni standard, kao i nivo obrazovanja i zdravstvene zaštite. SFR Jugoslavija je svim njenim narodima i nacionalnim manjinama, pa samim tim i crnogorskom narodu, obezbijedila 45 godina mirnodopskog razvoja, respektabilnog međunarodnog ugleda, kao i ekonomskog i kulturnog napretka.⁵ Razvitak Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata, uključujući i Crnu Goru, obilježen je značajnim ekonomskim rastom i ukupnim razvojem, što se ogledalo i u društvenom bruto proizvodu po

---

mjesta sa 0,10%, u vrijednosti industrijske proizvodnje sa 0,33% dok je nacionalni dohodak po glavi stanovnika iznosio svega 31% prosječnog dohotka po stanovniku Jugoslavije. Investicije u industriji od 1918. do 1938. po stanovniku (Jugoslavija=100) iznosile su: u Crnoj Gori 12, Makedoniji i Bosni i Hercegovini 33, Vojvodini 100, Srbiji 108, Hrvatskoj 140 i Sloveniji 225. Crna Gora je, znači, zaostajala za Slovenijom, najrazvijenijim područjem u Jugoslaviji, za preko 22 puta. Vrijednost industrijske proizvodnje u 1938. godini po stanovniku je iznosila: u Crnoj Gori i Makedoniji 15,5% jugoslovenskog prosjeka, u Bosni i Hercegovini 59,5%, u Srbiji 73,5%, u Hrvatskoj 138,0% i u Sloveniji 290% jugoslovenskog prosjeka.“ – dr Branislav Marović, „Crnogorska privreda između dva svjetska rata“, *Portal Montegrina*.

⁵ Jugoslavija, BDP per capita u \$.

glavi stanovnika.⁶ U takvoj Jugoslaviji se u post-ratnom periodu, počev od 1950. godine, sprovodio originalni društveno-ekonomski model samoupravnog socijalizma, koji nije ostao bez značajnih rezultata.⁷

---

⁶ „Dok je u prvih dvadesetak godina BDP po glavi stanovnika povećan za nešto manje od 40 posto, u periodu od 1952. do 1979, povećan je za nešto manje od 5 puta. Kako je u oba slučaja reč o obnovi zemlje posle velikih ratnih razaranja, nema sumnje da je Jugoslavija posle Drugog svetskog rata ostvarila neuporedivo bolji privredni napredak nego posle Prvog svetskog rata. To se može videti i poređenjem sa susednim zemljama, koje su sve imale uspešan privredni rast u periodu posle Drugog svetskog rata, a pre kraja 1970, i u deceniji koja je sledila.“ – Vladimir Gligorov, „Jugoslavija i razvoj: korist i troškovi ključna tema sporenja“, https://yuhistorija.com/serbian/ekonomija_txt01.html

⁷ „Prvi statistički podaci iz 1952. godine govore da je društveni proizvod (BDP) po stanovniku u Jugoslaviji iznosio 212 dolara. Porast je, uprkos ratnim razaranja i sankcijama SSSR od 1948. godine, nastao na osnovu neviđenog elana u gradnji infrastrukturnih objekata, ‘dobrovoljnog’ – dakle besplatnog rada, američkoj pomoći i razlikama vrednosti dolara između one od pre i posle rata. O tom modelu upravljanja italijanski istoričar slovenačkog porekla Jože Pirjevec tvrdi da je nastao ne samo kao negacija sovjetskog modela dirigovane privrede, nego i pod značajnijim uticajem skandinavskih socijalista sa kojima je Kardelj bio u tesnom kontaktu. Amerikanac Majkl Lebovic (Michael Lebowitz), pravnik, novinar, levičar, u tekstu ‘Sedam teških pitanja’ piše pored ostalog: ‘Karakteristika jugoslovenskog samoupravljanja je bila solidarnost među radnicima pojedinih preduzeća, ali ne i između radnika u suparničkim preduzećima. Če Gevara je 1959. nakon posete Jugoslaviji rekao da radnici zaista dele profit u svom preduzeću, ali je svaka firma uključena u agresivnu konkurentsku borbu oko cena i kvaliteta’. Če Gevara tvrdi ono što se inače osporava, a to je borba za konkurentne cene i kvalitet u samoupravnim preduzećima. Rezultat toga vidljiv je iz podataka da je od 1952. godine kada se sistem uhodao došlo do naglog rasta BDP čija je stopa u razdoblju 1955/60. iznosila čak 11,3 odsto i bila najviša u Evropi, a verovatno i u svetu. Na samom svom kraju Jugoslavija je 1989. godine imala dug od 19 milijardi dolara što je 24 odsto BDP. Danas samo Srbija duguje 38,8 milijardi dolara što je 83 odsto njenog BDP. Sve zajedno, državice koje su nastale od Jugoslavije duguju 14,7 puta više nego njihova nekadašnja zajednička država. – Milutin Mitrović, „Olako ruženje Vlade“, *Peščanik.net*, <https://pecanik.net/olako-ruzenje-jugoslavije/>

Privredni rast Jugoslavije je u pojedinim godinama bio impresivan (oko 11%) o čemu svjedoči i ekonomski razvoj Crne Gore tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka. To je i pored znatne američke pomoći⁸ koja je uslijedila nakon sukoba sa Staljinovim SSSR-om, prije svega bio rezultat unutrašnjeg pregnuća i politike industrijalizacije i modernizacije zemlje. Pred raspad SFR Jugoslavije u Crnoj Gori je društveni proizvod po glavi stanovnika iznosio oko 2.300 \$, pri čemu su postojale optimističke razvojne procjene po kojima se očekivalo udvostručenje bruto društvenog proizvoda do kraja dvadesetog stoljeća. U tom periodu, crnogorska eksportna privreda prodavala je svoje osnovne proizvode (aluminijum, željezo, drvo, bijela tehnika, tekstil itd.) i usluge (turizam, pomorstvo) u inostranstvu ili u drugim jugoslovenskim republikama. Iako je crnogorska ekonomija bila u trgovinskom manjku u robnoj razmjeni na nivou bivše Jugoslavije, već od 1982. godine imala je pozitivan bilans u poslovanju sa inostranstvom ostvarujući suficit u iznosu od preko 100 miliona \$. Odmah po raspadu SFRJ, Crna Gora je izgubila tržište u četiri ex-jugoslovenske republike (Slovenija, Hrvatska, BiH, Makedonija) pretrpjevši pri tome enormne gubitke i suštinski redukujući spoljne ekonomske veze na poslovanje sa Srbijom. Kasnije, slijedeći zvanični Beograd, Crna Gora je došla pod udar ekonomskih sankcija međunarodne zajednice, što je, uz raniji gubitak jugoslovenskog tržišta, dovelo do dramatične devastacije crnogorske ekonomije i urušavanja standarda građana. Crnogorski društveni proizvod se u periodu od

---

⁸ „Postoje dve varijante iznosa američke pomoći: prema usaglašenim podacima Saveznog ministarstva finansija i Ambasade SAD u Beogradu ukupna pomoć u razdoblju 1945–66 je iznosila 1.650,1 miliona dolara. Po tvrdnji ekonomiste Boška Mijatovića ta je pomoć iznosila 8,1 milijardu dolara. Razlika je verovatno nastala u prenegavanju pomoći u naoružanju u prvoj varijanti.“ – *Ibid.*

1990. do 1998. godine⁹ više nego prepolovio (od 1,6 milijardi \$ na oko 700 miliona \$) dok je društveni proizvod po glavi stanovnika drastično smanjen (sa 2.300 \$ na 800 \$). Da bi stvari bile još gore, Crna Gora je već od 1995. godine, pored spoljnih sankcija, počela da trpi i unutrašnje trgovačke sankcije od strane Srbije, koje su 1999. eskalirale u zatvaranje srpske granice prema Crnoj Gori. Realna je procjena je da je nasilan raspad SFRJ, međunarodna izolacija i pogrešan državotvorni izbor Crnu Goru ekonomski upropastio, što je do 1998. uslovalo gubitak u društvenom proizvodu u iznosu ne manjem od 5 milijardi \$. Prosječne zarade su po oficijelnim podacima pale za više od četiri puta, stopa nezaposlenosti je prešla 40%, društveni proizvod po glavi stanovnika smanjen je za preko tri puta, siva i kriminalna ekonomija je postala opšte mjesto poslovanja. Pojedine crnogorske privredne grane pretprjele su ogromnu štetu. Aluminijska industrija je opterećena dugom od preko 200 miliona \$, pomorska trgovačka flota je uništena (ova profitabilna djelatnost prije raspada SFRJ donosila je godišnji prihod od preko 120 miliona \$), turizam je do kraja devedesetih godina bio u gubicima od više stotina miliona dolara. Konačno, valja napomenuti i činjenicu da je crnogorski spoljni dug bio znatno niži od aktuelnog spoljnog duga koji se kreće oko 3 milijarde eura.¹⁰

---

⁹ Zavod za statistiku RCG.

¹⁰ „Ukupan spoljni dug država ex SFRJ sada iznosi oko 145 milijardi američkih dolara (oko 133 milijarde evra), dok se pre rata kretao oko 15 milijardi dolara. U poređenju sa visokim spoljnim dugom Srbije, koji je prema podacima Narodne banke Srbije iz marta 2015. iznosio 26,73 milijarde evra, bivša SFRJ bila je manje zadužena. Problem nije bio apsolutni iznos duga, s obzirom na to da nije bio veći od jedne trećine BDP-a, već visok koeficijent zaduženosti države od oko 45 odsto. Ilustracije radi, 1986. i 1987. godine gotovo 10 odsto bruto domaćeg proizvoda odlazilo je na otplatu glavnice i kamata, a do 1990. na naplatu je dospevalo 58 odsto glavnice spoljnog duga Jugoslavije, što je bio preveliki zalogaj. U periodu od 1983. do 1990. godine, SFRJ je inostranim poveriocima platila

Međutim, ovakvo ekonomsko stanje pred suton Jugoslavije ne ublažava i neke očigledne promašaje u kreiranju crnogorskog ekonomskog ambijenta¹¹, što će se politički odraziti na

---

u gotovom više od 30 milijardi dolara, što je bio veliki izazov u dokazivanju da može da bude uredan platiša. Uoči secesije pojedinih republika i dezintegracije SFRJ, krajem 1991, spoljni dug (glavnica bez kamate) prema konvertibilnom valutnom području premašivao je 15 milijardi dolara, pri čemu je bivša Federacija bila garant za oko 11 milijardi. Koeficijent zaduženja tada je bio smanjen na oko 15 odsto, a indikativna cena jugoslovenskog duga na sekundarnom tržištu dugova zemalja u razvoju, kretala se oko 30 odsto nominalne vrednosti. Posmatrano po republikama najviše zadužena bila je Srbija čiji je spoljni dug iznosio 4,8 milijardi dolara, sledi Hrvatska (2,7 milijardi), Slovenija (1,7 milijardi), BiH (1,5 milijardi), Makedonija (0,7 milijardi), **Crna Gora (0,6 milijardi)**, dok je Federacija dugovala 3,1 milijardu dolara. Zanimljiv je podatak da je danas spoljni dug Hrvatske, Slovenije i Srbije, posmatrano pojedinačno za svaku državu, veći od duga cele SFRJ. Ukupan spoljni dug država nastalih posle raspada SFR Jugoslavije sada iznosi oko **145** milijardi američkih dolara (oko 133 milijarde evra), dok se pre rata, kretao oko 15 milijardi dolara. To, doduše, ne odslikava pravo stanje, jer vrednost američkog dolara danas nije ista kao pre 25 godina – pojedini stručnjaci upozoravaju da je vrednost američke valute, od 1991. pa zaključno sa 2012, gotovo prepolovljena, ali uključujući i tu činjenicu, realno je ukupan iznos spoljnog duga svih država nastalih na području bivše SFRJ na kraju 2013. bio oko šest puta veći nego krajem 1991. Ako se ima u vidu da se po kriterijumima međunarodnih finansijskih institucija država smatra visoko zaduženom ako odnos njenog spoljnog duga i BDP-a premašuje 80 odsto, onda su Crna Gora, Hrvatska, Slovenija i Srbija visoko zadužene zemlje.“ – Dejan Jović (naučni savjetnik i član NDES), *Danas*, 11. novembar 2015.

¹¹ „Ogromni investicioni planovi bili su neprecizni i krajem 1981. godine prekoračenje predračunskih vrijednosti na tekućim investicijama iznosilo je 17,9 milijardi dinara. Za njihovo pokriće korišćena su sredstva iz Fonda za nerazvijena područja i strani krediti. Kritično stanje u privredi dovelo je krajem 1980. i početkom 1981. godine do visokog rasta cijena, a Crna Gora je morala da izdvaja devize za uvoz nafte, hrane, lijekova, sirovina i repromaterijala. Devizno tržište nije funkcionisalo. Sa gubitkom je 1981. godine

tzv. AB revoluciju koju je u Crnoj Gori organizovala i sprovela Miloševićeva Srbija. Poseban problem je bio u kreiranju političko-mentalitetske zamke koja se ogledala u tezi da Crna Gora ne može sebe dovoljno izdržavati i da zavisi od pomoći SFRJ. Ipak, višegodišnji propusti u vođenju ekonomske politike od strane socijalističkih vlasti u Crnoj Gori i pad životnog standarda tokom osamdesetih godina, što je pored domaćih grešaka i posljedica ukupne systemske krize u Jugoslaviji, nesumnjivo će doprinijeti političkoj manipulaciji tokom Miloševićevog pučističkog ataka na Crnu Goru i predaje državne vlasti u ruke hegemonističkom Beogradu. Istovremeno, odcinjeli razvoj univerzitetskih jedinica i kulturna inferiornost koja se ogledala u prekomjernom i koloritnom uticaju Srbije stvorili

---

poslovalo preko 90 preduzeća, gdje je bilo zaposleno preko 16.000 radnika, a ukupni gubici 1982. godine iznosili su preko 600 miliona dinara. Životni standard je opadao, a stagniranje ekonomije izazvalo je visoku nezaposlenost. Krajem 1981. godine bilo je 25.000 nezaposlenih, ili 6.500 više u odnosu na 1977. godinu. Pozitivne tendencije ostvarene su u turizmu, gdje je broj ležaja s 57.000 1979. godine porastao na 120.000 1981. godine, ali turizam nije dobio ni približnu pažnju kao industrija. Devizni prihodi od turizma 1980. godine iznosili su 53 miliona dolara. Ekonomska kriza s početka osamdesetih godina izazvala je smanjenje investicija i javne potrošnje. Industrijska proizvodnja u periodu 1980–1985. godine rasla je po prosječnoj stopi od 5% godišnje, a BDP svega 1,2%. BDP po glavi stanovnika je 1984. godine iznosio svega 78% jugoslovenskog, što je bio pad u odnosu na 1980. godinu kada je iznosio 80,4% (to je bilo najveće približavanje crnogorske razvijenosti jugoslovenskom prosjeku u socijalističkoj Jugoslaviji). Rasipnička komunistička ekonomija je proizvela mnogo štete. Ona je u Crnoj Gori promovisala pasivno ekonomsko mišljenje. Zbog konstantnog zaostajanja Crne Gore u odnosu na jugoslovenski prosjek razvijenosti (Slovenija je uvijek imala bar dva puta veću razvijenost od jugoslovenskog prosjeka) i stalne pomoći iz Fonda za nerazvijena područja, smatralo se da Crna Gora ne bi mogla da opstane bez nečije brige. I vlast i narod su smatrali da Crna Gora ne bi mogla sama.“ – Dragutin Papović, „Ekonomija rasipništva – odlike crnogorske ekonomije 1945–1989.“, *Portal Montenegrina*.

su plodno tle za političko anektiranje Crne Gore u periodu raspada SFR Jugoslavije.

2) „AB revolucija“ i marionetski status Crne Gore

Milošević je odmah nakon dolaska na vlast u Srbiji (1987) pokrenuo beskrupuloznu populističku kampanju u cilju obezbjeđenja lojalnosti od strane pokrajinskih vlasti u Novom Sadu i Prištini, kao i republičkih vlasti u Crnoj Gori. Proizvod takve kampanje je bila tzv. AB revolucija koja je za cilj imala potpunu političku kontrolu na cijeloj teritoriji Srbije od strane novih srpskih vlasti, kao i smjenu crnogorskog državnog i partijskog rukovodstva koje se suprotstavilo Miloševićevim hegemonističkim planovima. Nova srpska politika je odmah, nakon smjene dotadašnjeg predsjednika države Stambolića i njegovih pristalica, postala prepoznatljiva po demagoškoj i klevetničkoj retorici, nacionalističkim porukama, autoritarnom i ucjenjivačkom pristupu rješavanja jugoslovenske političke i ekonomske krize. Zvanični Beograd je vrlo brzo uspostavio eksplicitno savezništvo sa velikosrpskim političkim i kulturnim krugovima¹², uključujući i reanimaciju Srpske pravoslavne crkve koja je postala najsnažniji glasnik tzv. srpske nacionalne ugroženosti i srpskih teritorijalnih aspiracija u okviru nasilnog političkog koncepta prekrajanja jugoslovenskih granica (riječ je o obnavljanju istorijskog hegemonističkog projekta „Velika Srbija“ koja bi uključivala srpske enklave u

---

¹² *Vidjeti:* Memorandum SANU iz 1986. godine. Memorandum SANU je suštinski težio politici koja je vodila starom, i tokom Drugog svjetskog rata, poraženom projektu Velike Srbije. Memorandum je otvorio pitanje granica Srbije koje se ne poklapaju sa teritorijalnom rasutosti Srba, oštro je osudio Ustav SFRJ iz 1974. godine zbog ustavnog položaja autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova i pritom je favorizovao potrebu centralističkog preuređenja Federacije. Memorandumom je takođe u nacionalističkom duhu istaknuta ugroženost srpskog naroda od strane drugih naroda na području SFR Jugoslavije i zatražena je akcija da se spriječi navodno propadanje Srbije i srpskog naroda.

Hrvatskoj, veći dio BiH, Srbiju, Crnu Goru i po mogućnosti i Makedoniju). Takav nacionalistički Beograd se, zbog odustva unisone podrške iz Crne Gore i očiglednog suprotstavljanja vodećih crnogorskih političara¹³, u ciničnom duhu AB revolucije odlučio za organizaciju uličnog puča iza koga su stali i brojni politički¹⁴ i društveno angažovani pojedinci iz Crne Gore. Procjena Miloševićevog aparata, koji je već tada bio u agresivnom zamahu, je bila ispravna. Naime, kombinacijom terenske demagogije o stradanju Srba na Kosovu, manipulacijom sa socio-ekonomskom krizom, odsustvom postojane državotvorne i nacionalne svijesti kod većine Crnogoraca i klevetničkom kampanjom protiv svih koji su se javno suprotstavljali Miloševićevoj politici, stvoreni su optimalni

---

¹³ Veselin Đuranović, Vidoje Žarković, Miljan Radović, Vuko Vukadi-
nović itd.

¹⁴ „Pa, tu bih ukazao na dvije okolnosti. Jedna, da tadašnje crnogorsko rukovodstvo nije bilo tako homogeno o tim pitanjima kao što ste vi sada to rekli. Podsjetiću vas također da je dio tog crnogorskog rukovodstva, makar onaj koji je sjedio u tada svemoćnom Predsjedništvu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, bio vjerovatno ona posljednja podrška Slobodanu Miloševiću kada se već sasvim jasno nazirao raspad tadašnje Jugoslavije. Gospodin Orlandić je, sjetićemo se toga, sve do svog neuspjeha na Kosovu Polju bio veoma dobar, veoma odan podržavalac tadašnje politike gospodina Miloševića. Naravno, ja ne želim da kažem da je to bilo motivisano bilo kakvim lošim namjerama, već vjerom, siguran sam, da gospodin Milošević nosi to neophodno novo u jugoslovenskoj politici. Naravno, u jednom dijelu tadašnjeg crnogorskog rukovodstva postojalo je i mnogo više opreza u odnosu na sadržinu, stvarnu suštinu politike koju gospodin Milošević personifikuje. Mislim da je ondašnje crnogorsko rukovodstvo potcijenilo dubinu ekonomskih i socijalnih problema u republici... Tako da se sa sumrakom jugoslovenske ideje, koji je tada bio potpuno jasan, dodatno zatvarala perspektiva i gubilo samopouzdanje građana Crne Gore da će oni u nekom doglednom periodu pronaći put za izlazak iz svojih ekonomskih i socijalnih problema. Mislim da je to bio pokretački faktor tadašnjeg protesta u Crnoj Gori, na koji se, naravno, veoma dobro oslonila politička manipulacija iz Srbije.“ – Milo Đukanović, Intervju za RSE, 19. oktobar 1999.

uslovi za smjenu tadašnjeg crnogorskog rukovodstva i izbor marionetske vlasti. U januaru 1989. godine, poslije masovnog pro-miloševićevskog i demagoškog skupa u Podgorici, pritom pod stalnim uličnim i pučističkim pritiskom¹⁵

¹⁵ „Po povratku sa odmora u Kuparima kod Dubrovnika doći se Slobodan Milošević da posjeti kamenite Viluse kod Nikšića. Odvojio je za to jedan dan odmora. U društvu mu je bio pravnik Slobodan Vučetić, već afirmisani, društveni i politički srpski kadar. Ovaj izletnički boravak na Vilusima organizovali su Blažo Zlopaša, Nikšićanin koji je tada imao svoju privatnu ordinaciju (stomatološku) u Cavtatu, a koji je, svojevremeno, za vrijeme studija, bio cimer sa Miloševićem, i Slobodan Vučetić, tada član najužeg političkog rukovodstva Srbije, inače rodom sa Vilusa. Posjeta je organizovana bez najave crnogorskom rukovodstvu, a odredište kuća Vučetića u Vilusima, stara i neuslovna i za kratak boravak. Na sastanak je iz Nikšića došao Radoslav Banjo Bulajić, generalni direktor Željezare 'Boris Kidrič' i član CK SKJ (tadašnji čelnik nikšićkih komunista nije se odazvao pozivu da dođe na ovaj sastanak). Budući događaji skinuće enigmu sa ovog nimalo slučajnog susreta i dogovora. U predstojećim burnim dešavanjima u Crnoj Gori u takozvanoj 'AB revoluciji', nikšićki metalci će se dokazati kao udarna pesnica i nepomirljivi buntovnici u rušenju crnogorskog rukovodstva i njenih institucija. Bulajić je tom prilikom prihvatio zahtjev da izvede radnike Željezare kao najvećeg kolektiva u Crnoj Gori, na mitinge i druge protestne skupove koji su tih dana pripremani (Vladimir Keković, *Vrijeme meteža 1988–89*, KPZ Podgorica, Podgorica, 2003, str. 52). Nakon održanog mitinga solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu koji su se našli na udaru albanskog nacionalizma u Titogradu i Kolašinu 20. avgusta Miroslav Šolević je najavio ponovni dolazak u Crnu Goru i miting u Nikšiću za 18. septembar. (Centralni komitet savez komunista Jugoslavije bio je na svojoj 16. sjednici zabranio da se mitinzi solidarnosti organizuju van Srbije, ali je Milošević odlučio da izazove CK SKJ, a u tome su mu pomogle crnogorske vlasti, koje su uprkos zabrani CK SKJ, dozvolile da se u Titogradu 20. avgusta organizuje miting solidarnosti. Partijske organizacije u drugim republikama Sloveniji, Bosni i Hercegovini takve zahtjeve su odlučno odbile, istina crnogorsko rukovodstvo je nastojalo da se ta akcija minimizira od strane republičkih organa ignoriše i prepusti opštinskim organima. Šolević je bio na čelu organizacionog odbora za odlazak Srba i Crnogoraca na protestne mitinge van Kosova. Šolević, lice sa višom stručnom spremom, tada zaposlen kao predstavnik 'Radio tona' Prištine gdje je bio i stalno nastanjen, od ranije je eksponiran za srpski nacionalizam)... Kao što su već najavili održavanje mitinga u Nikšiću, članovi Organizacionog odbora otpočeli su intenzivne pripreme da se takav miting i održi. Datum

---

održavanja mitinga nije slučajno odabran – 18. septembar 1988. godine. Naime, toga dana se održavala fudbalska utakmica između 'Sutjeske' i 'Prištine' što je dodatno komplikovalo bezbjedonosnu situaciju i nabo nacionalističkog raspoloženja. Odmah po povratku iz Titograda u Prištinu, Šolević se povezo sa Tomašem Ćorovićem, direktorom 'Radio tona' iz Beograda, bratom Mojaša Ćorovića iz Nikšića i dogovorio se da se izvrše intenzivne i opsežne pripreme za organizovanje mitinga u Nikšiću. Šolević koji je još od ranije bio povezan sa pojedincima iz Nikšića, sada stvara i povezuje široku mrežu aktivista koji su se angažovali na pripremi mitinga... Na vijesti o događajima u Titogradu, među radnicima Željezare 'Boris Kidrič' i još nekih nikšićkih kolektiva pada odluka – moraju se podržati zahtjevi radnika i građana pred Skupštinom Crne Gore. Oko ponoći 7. oktobra u Željezari je održana sjednica komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu nakon čega je oko 150 radnika okupljenih ispred fabričke kapije obaviješteno da se kreće oko 1 sat iza ponoći, dok se obezbijede partijska i državna zastava, amblem Željezare i slika druga Tita. Sa radnicima je za Titograd otputovao direktor Željezare Vojin Đukanović. Mnogi pogoni u Željezari te noći gase mašine (*Naša riječ*, List kolektiva Željezare, broj 663, 19. oktobar 1988, str. 4)... Na mitingu u Titogradu obratio se učesnicima u ime Željezare 'Boris Kidrič', Dušan Jakovljević i prenio zahtjeve radnika. Željezarci su tražili da se ubrza usvajanje promjena Ustava SFRJ, zaustavljanje genocida na Kosovu, da se obezbijedi jedinstveno jugoslovensko tržište, brže zapošljavanje, obuzdavanje rasta cijena, odgovornost za sve one koji su doveli Jugoslaviju u ovakvu situaciju. Svi radnici su za čvrstu, jedinstvenu Jugoslaviju, Titovu Jugoslaviju i bratstvo i jedinstvo, kazao je Jakovljević (Branko Vojičić, Veseljko Koprivica, *Prevrat '89*, LSCG, Podgorica, 1994, str. 76). U Titograd su iste večeri 7. oktobra otputovali studenti i đaci Doma 'Braća Vučinić' i profesori Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Nakon odluke predsjedništva SSO Doma oko 60 studenata pošlo je autobusom sa direktorom Dragutinom Janjuševićem i dekanom Fakulteta dr Blagojem Cerovićem (*Nikšićke novine*, petak 14. oktobar, 1988, str. 2). Već 8. oktobra nakon rasturanja mitinga u Titogradu, radnici 3. i 1. smjene Željezare 'Boris Kidrič' uputili su se za Titograd. Ponovo, i pored ubjeđivanja najodgovornijih da se ne ide, jer je protestni miting u glavnom gradu Republike prekinut i (prema prvoj zvaničnoj informaciji) uvedeno vanredno stanje (i nešto kasnije saopšteno da su uvedene vanredne mjere), radnici se upućuju prvo u grad, gdje su, takođe, od predstavnika DPO Željezare i rukovodećeg kadra ubjeđivani da odustanu od odlaska u Titograd. Vratio se samo manji broj njih, dok se ogromna većina uputila ka Titogradu (*Naša riječ*, List kolektiva Željezare, broj 663, srijeda 19. oktobar 1988, str. 3). Prevoz autobusima su im obezbjedili mimo znanja društveno-političkih organa Republike Vladimir Bojović, predsjednik

i nakon permanentne propagandne kampanje iz Beograda, smijenjeno je crnogorsko državno i partijsko rukovodstvo. Time je Milošević po sopstvenoj mjeri uspio da formira vlast u Crnoj Gori.¹⁶ Istovremeno, populističko-pučistička promjena vlasti je otvorila vrata ubrzanom diskreditaciji i višestrukom propadanju Crne Gore. Posljedice uspostavljanja marionetske vlasti su bile dalekosežno destruktivne o čemu svjedoči i vrlo brza spoljna kompromitacija¹⁷ kao i kasnija unutrašnja devastacija i moralna kompromitacija Crne Gore tokom ratnih operacija koje su vođene iz Beograda. Iz ove perspektive razumno je konstatovati da će „plodovi“ tzv. AB revolucije dugoročno predstavljati teret crnogorskom društvu i državi. Prije svega, zbog utemeljenja sistemski privilegovane i dominirajuće partije (DPS kao presvučena sljedbenica SKCG) i samim tim falš-demokratije,¹⁸ deinstitutionalizacije

---

izvršnog odbora SO Nikšić i Milorad Roganović, predsjednik OO Sindikata (Vladimir Keković, *Vrijeme meteža 1988–89*, KPZ, Podgorica, 2003, str. 97). Do Titograda nijesu stigli zbog intervencije specijalnog odreda milicije Republičkog SUP-a. Na 18 kilometru od Nikšića, kod Drenovštice, milicija im je prepriječila put sa dva 'golfa' i vozilom 'pauk', pa su radnici izašli iz autobusa i put prema Podgorici nastavili pješke. Komandant specijalne jedinice je više puta preko megafona ponavljao 'Drugovi budite parlamentarni – vratite se jer u Titogradu nema mitinga, radi vaše lične bezbjednosti, građana... napadnute su temeljne vrijednosti Jugoslavije od pojedinih grupa...' (*Naša riječ*, List kolektiva Željezare, broj 663, 19. oktobar 1988, str. 4)....“ – Radovan Perović, „Antibirokratska revolucija u nikšićkom kraju“, feljton, *Vijesti*, od 12. do 29. avgusta 2012.

¹⁶ Čelnici nove pro-miloševićevske vlasti u Crnoj Gori postali su: Momir Bulatović, Milo Đukanović, Svetozar Marović, Milica Pejanović-Đurišić, Risto Vukčević, Branko Kostić itd.

¹⁷ Crna Gora je odmah nakon AB revolucije postala samo još jedan politički glas Miloševićeve politike čime je odlučujuće doprinijela blokadi Predsjedništva SFRJ i istovremeno je prihvatila ponižavajući status kvazi-političke jedinice koja je i prije i tokom raspada Jugoslavije bila advokat beogradskih političkih interesa.

¹⁸ Od AB revolucijedo danas u Crnoj Gori je samostalno ili kao stožer koalicionih vlada na vlasti jedna stranka – DPS kao mimikrijska sljedbenica bivšeg SKCG. Istovremeno, dio AB revolucionara već tri decenije obav-

države, identitetske konfuzije, ortačkog kapitalizma i klijentelističkog biznisa, kriminalizacije politike i moralnog propadanja društva. Time se ubrzo pokazalo da je tokom raspada SFR Jugoslavije oktroisana marionetska crnogorska politika koja je slijepo slijedila Miloševićeve ratne i velikodržavne ciljeve. Crna Gora je, za razliku od drugih jugoslovenskih republika, predstavljala bezličnog političkog igrača koji je postupao po nalogima zvaničnog Beograda. Ipak, takva politika nije bila samo izraz nove crnogorske vlasti već je nesumnjivo imala uporište i u većinskoj političkoj javnosti.¹⁹ Samo je antiratna, demokratska i proindependistička manjinska javnost pružala otpor politici zvanične Crne Gore.²⁰ U takvim okolnostima, stvorena je i nova država lažnog imena – SR Jugoslavija²¹ (1992), očigledno kao privremeno rješenje i oslonac za sprovođenje zahuktale velikosrpske politike. Ujedno i kao potvrda neskrivenih i trajnih aspiracija prema Crnoj Gori. Prethodno, tadašnja crnogorska politika u jesen 1991. godine je imala uzaludnu šansu da podrži Karingtonov političko-mirovni plan za SFRJ kojim bi Crna Gora stekla

---

lja najviše državne funkcije od kojih je paradigmatičan primjer aktuelni predsjednik Crne Gore Milo Đukanović.

¹⁹ Prvi višestranački izbori su, bez obzira na sve krupne sistemske i izborne nedostatke, pokazali da lojalistička i velikosrpska politika ima ubjedljivu podršku birača. Oko 2/3 aktivnog biračkog tijela je podržavalo politiku crnogorske zavisnosti od Beograda vjerujući u ispravnost Miloševićevih političkih poruka.

²⁰ Riječ je o projugoslovenskom reformskom političkom bloku (SRSJ za CG) koji je na federalnom nivou vodio posljednji jugoslovenski premijer Ante Marković, političkim i društvenim grupama okupljenim u antiratnom pokretu (Građanski odbor za mir), strankama manjinskih naroda i nezavisnoj štampi (*Krug /Monitor*). Prosuverenistička, antiratna i antimiloševićevska politika je na prvim višestranačkim izborima održanim 1990. godine dobila oko 25% glasova.

²¹ SR Jugoslavija je potvrđena na improvizovanom i nedemokratskom referendumu u Crnoj Gori (mart 1992) kada se preko 90% građana od ukupnog broja izašlih (glasalo je oko 62% biračkog tijela) opredijelilo za dvočlanu federaciju sa Srbijom.

status nezavisne države sa pravom na konfederalnu uniju ili alternativne političke veze.²² Odbacujući Karingtonov plan i prihvatajući status kvazi-federalne jedinice vladajuća politika je, pored ostalog, omogućila i potiskivanje crnogorskog državnog i nacionalnog osjećanja. Istovremeno, ne pružajući otpor raznim vidovima velikosrpske asimilacione i šovinističke politike²³ vlasti u Podgorici su, uz stalnu podršku loja-

---

²² „Nakon povratka iz Haga kreće prava lavina optužbi na gospodina Bulatovića, koje je on veoma teško podnosio na svojim nejakim plećima. Mi smo pokušali odavde da mu ubrizgamo onu neophodnu sigurnost da izdrži te optužbe. Ja ću vas podsjetiti da sam odmah tih dana dao jedan opširan intervju *Pobjedi*, u kojem sam branio pravo gospodina Bulatovića da zastupa interese Crne Gore i kategorično se suprotstavljao napadima u kojima su tada prednjačili gospođa Smilja Avramov, gospodin Gavro Perazić i ostali podržavaoci Miloševićeve politike. Dakle, žestoko sam osporavao njihove optužbe da maltene, eto, Crna Gora nije ni imala pravo na iznošenje svog državno-političkog stava, već je bila obavezna da slijedi stav gospodina Miloševića, odnosno Srbije. Odmah nakon toga stigao je i poziv iz Beograda da se nađemo sa tadašnjim rukovodstvom Srbije. Sjećam se da su u ime Crne Gore u tom razgovoru učestvovali gospodin Bulatović, pokojni profesor Vukčević, tadašnji predsjednik republičke skupštine, i ja. Mislim da je bio i gospodin Kostić, tadašnji potpredsjednik Predsjedništva Jugoslavije, i gdje smo mi pokušali da se objasnimo sa rukovodstvom Srbije. Mene je potpuno iznenadilo da je samo nekoliko dana kasnije rukovodstvo Srbije nastupilo sa dijametralno drugačijim stavom pokušavajući čak i mene da uvjeri da sam ja samo pogrešno razumio njihov stav od prije nekoliko dana. Zaista se nije radilo ni o kakvoj mojoj zaboravnosti, niti nesposobnosti da tumačim neke suptilne stavove. Nekoliko dana prije Haške konferencije oni su apsolutno podržali rješenje predloženo na Haškoj konferenciji, da bi nakon toga, vjerovatno nekim dodatnim kalkulacijama i računicama, odustali od takvog stava očekujući da će Crna Gora potpuno logično, u liku gospodina Bulatovića, slijediti takve zaokrete u srbijanskoj državnoj politici. I, zaista, gospodin Bulatović, preuzimajući odgovornost na sebe, nakon tih dodatnih konsultacija i na naknadno zakazanoj Haškoj konferenciji, revidirao je svoj stav pronalazeći neku vrstu amandmana koje su naknadno gospodin Milošević i on formulisali, i opredijelio se za slabije rješenje.“ – Milo Đukanović, Intervju Radiju slobodna Evropa, 19. oktobar 1999.

²³ U Crnoj Gori je, sa raspadom Jugoslavije i smjenom posljednje komunističke vlasti, došlo do izrazitog klerikalnog i anticnogorskog djelovanja

lističkih stranaka²⁴, odlučujuće doprinijele stvaranju političke klime koja je obesmišljavala bilo kakve državničke iskorake. Na ovaj način, u jednom agresivnom decenijskom periodu stvaran je socio-politički i kulturni ambijent koji je razarao crnogorske političke, ekonomske i kulturne potencijale, pritom proizvodeći inferiornu i pokornu političku zajednicu. U tim prilikama formirana je lojalna biračka većina koja je u jedinstvu sa dominantnim političkim partijama predstavljala tvrdi prepreku državnoj i nacionalnoj emancipaciji i političkoj autentičnosti. Tako je Crna Gora postala jedina eks-jugoslovenska republika u kojoj je većina građana dugi niz godina pružala otpor sopstvenom političkom suverenitetu i politici kreiranja vlastitih državnih interesa.

3) Agresija na Dubrovnik i moralni krah Crne Gore

Crnogorska marionetska politika doživjela je svoj najveći sunovrat kada se stavila u službu beogradskih agresorskih ratnih planova. U okviru lažne JNA (etnički redukovane na srpsko-crnogorsku vojsku) i TO Crne Gore tokom septembra i oktobra 1991. godine mobilisano je oko 30.000 građana Crne Gore sa ciljem da se izvrši opsada i oružani napad na drevni dalmatinski grad Dubrovnik i dalji vojni prodor u unutrašnjost susjedne Hrvatske. Tokom opsade Dubrovnika i sprovedenih vojnih operacija poginulo je 165 vojnika iz Crne Gore²⁵, pri čemu je na hrvatskoj strani stradalo preko 400 vojnika i 92 civila. Srpsko-crnogorska vojska pod komandom Miloševiću lojalnih generala agresiju na dubrovač-

---

srpske crkve, širenja tzv. srpskog asimilacionog kulturnog modela i niza drugih aktivnosti agresivnih velikosrpskih političkih grupa.

²⁴ Osim vladajuće Demokratske partije socijalista, beogradska unionistička i velikosrpska politika poseban su oslonac imale u Narodnoj stranci i Srpskoj radikalnoj stranci.

²⁵ Pored stradalih vojnika iz Crne Gore, poginulo je i 240 vojnika iz jedinica koje su pripadale Republici Srpskoj, kao i 37 vojnika iz Srbije.

ko područje kao najjužniji i najmanje zaštićeni dio Hrvatske izvršila je naoružanjem koje je brojilo oko 100 tenkova, preko 50 oklopnih transportera, oko 120 komada raznih topova, desetinama aviona i brodovima topovnjačama. Pritom, Dubrovnik i okolinu je branilo oko 900 neuporedivo slabije naoružanih hrvatskih vojnika i policajaca. Istovremeno, tokom ove oružane operacije, iz dubrovačke marine ukradena je 51 jahta, dok ih je 171 potpuno uništeno, sa aerodroma u Čilipima odnesena je sva vrijedna tehnika, rentgenski i uređaji kontrole leta, radiofarovi, agregati, vatrogasna vozila, radarski uređaji, dok je sa konavoske stočne farme – mljekare „Gruda“ odvedena sva stoka. U Kuparima je opustošeno svih šest hotela VU Kupari, dok je u Orašcu u potpunosti opljačkan novi i potpuno opremljen hotelski kompleks „Dubrovački vrtovi sunca“.²⁶ U Dubrovniku je spaljen Inter-univerzitetski centar sa bibliotekom od oko 20.000 knjiga. Agresija na Dubrovnik je u cjelini zaustavljena tek na proljeće 1992. godine u vrijeme stvaranja dvočlane SR Jugoslavije i do danas ostaje istorijski tjeskoban primjer koji potvrđuje crnogorski politički, vojni i moralni sunovrat. Ujedno je i dokaz tragično neodgovorne,

---

²⁶ „Jedan od drastičnijih slučajeva organizovane pljačke, koji je pobudio međunarodno interesovanje, dogodio se u Cavtatu. Ovaj grad je ‘oslobođen’ od fantomskih ustaških snaga 16. oktobra bez i jednog ispaljenog metka! Po ulasku u grad, jedinice JNA su odmah uputile nekoliko vojnih kamiona ka Zavičajnom muzeju velikog hrvatskog slikara, Vlaha Bukovca. Po instrukcijama rezervnog kapetana JNA, koji je znao vrijednovati umjetnost, vojnici i rezervisti su uredno upakovali svaki eksponat iz muzeja, a potom sve to pažljivo utovarili na kamione. Ovaj konvoj je, zatim, upućen nazad u Crnu Goru. Nakon što je informacija o ovoj pljački procurjela u inostranstvo, u Londonu je oformljen komitet, čiji je zadatak bio da izvrši pritisak na crnogorsku vladu, kako bi se svi eksponati vratili pravom vlasniku. Članovi ovog komiteta su, između ostalih, bili Princ Nikola Petrović Njegoš, Franciska von Habsburg i tadašnji švajcarski ambasador u velikoj Britaniji, Franc Muhejm.“ – Srđa Pavlović, „Opsada Dubrovnika – rat za mir“, *Peščanik*, <https://pescanik.net/opsada-dubrovnika-rat-za-mir/>

manipulatorske, kukavičke i servilne politike crnogorskog državnog vrha i lidera tadašnjih dominirajućih ratno-huškačkih političkih stranaka. Međutim, treba istaći da nije sva Crna Gora stala iza ovog sramotnog ratnog pohoda, već se takvoj državnoj i vojnoj politici suprostavila manjinska demokratska i suverenistička javnost. U organizaciji Građanskog odbora za mir²⁷ održavani su antiratni mitinzi sa paradigmatičnom porukom „Danas je junaštvo ne ići u rat” na kojima je osuđivana beogradska i podgorička agresorska politika i odbacivana svaka ideja o ratu između jugoslovenskih naroda.²⁸ Ove aktiv-

---

²⁷ Građanski odbor za mir je formiran 11. jula 1991. godine kao antiratna politička inicijativa. Njegovi kolektivni osnivači bili su stranke i nevladina udruženja: Jugoslovenska narodna stranka, Socijalistička partija Crne Gore, Partija socijalista Crne Gore, Socijal-demokratska stranka Crne Gore, Nezavisna organizacija komunista Crne Gore, UJDI, Demokratska alternativa, Studentski formu, Evropski pokret u Jugoslaviji i Crnogorsko vijeće evropskog pokreta. Građanski odbor za mir je u predvečerje oružanog pohoda na Dubrovnik organizovao tri velika antiratna skupa u Podgorici, Cetinju i Tivtu kojima je prisustvovalo oko 10.000 građana.

²⁸ „Iako napad na Dubrovačku regiju iz 1991. godine nije prvi put da crnogorska vojska pustoši Konavle, *Rat za Mir* predstavlja jednu od najsravnijih epizoda u savremenoj crnogorskoj istoriji. Sa vremenske distance od dvanaest godina, i nakon promišljanja ideološke motivacije, vojne i političke dinamike, kao i očiglednih katastrofalnih posljedica agresije na Dubrovnik, može se zaključiti da su istinski ciljevi ovog vojnog angažmana bili dvojaki. Prvo: da se uništi što više infrastrukture na hrvatskoj obali, i da se opljačkaju njeni gradovi i sela. Drugo: da se građani Crne Gore impliciraju u prljavoj vojnoj kampanji teritorijalne ekspanzije, koja je bila dizajnirana od strane velikosrpskih nacionalista u Beogradu i njihovih političkih marioneta i oportunistu u Podgorici. Svaki nacionalizam žudi da prospe krv ‘drugih’, kako bi mostovi koji vežu zajednice bili zauvijek porušeni. Bilo je takođe potrebno da se prolje crnogorska krv, kao konačni dokaz dugovječnog i neraskidivog srpsko-crnogorskog jedinstva. Nekoliko stotina crnogorskih i hrvatskih građana su platili najvišu cijenu za ovu političku i vojnu avanturu. Naša politička elita je zaboravila grobove crnogorskih ‘oslobodilaca’ Dubrovnika, iako su oni bili žrtve mržnje, nacionalističke ideologije i nezajazljivih političkih apetita, a ne kreatori klime straha od komšija na zapadnoj

nosti javno je podržavao i Liberalni Savez CG i istovremeno je vodio nedvosmisleni antiratnu politiku. To se kasnije potvrdilo i prilikom prvog većeg mitinga (februar 1992), koji je okupio suverenističku i antiratnu opoziciju na Cetinju, u organizaciji LSCG, kada je simboličnom pjesničkom porukom učesnika mitinga *Sa Lovćena vila kliče, oprosti nam Dubrovniče...* stavljeno da znanja da postoji i druga Crna Gora. U to vrijeme, očigledno neslaganje sa ovom agresorskom vojnom operacijom imao je i časní admiral Krsto Đurović koji pod nerazjašnjenim okolnostima gine u padu vojnog helikoptera. Inače, ratna opsada Dubrovnika dobila je svoj epilog i u presudama Međunarodnog suda za ratne zločine u Hagu.²⁹ Konačno, kada je riječ o crnogorskom saučesništvu u ratnim pohodima koje je vodila Miloševićeva Srbija i koji su Crnu Goru dugoročno kompromitovali, valja naglasiti da savremena Crna Gora nema na šta da se politički i moralno osloni u svojoj novijoj istoriji osim na zalaganja crnogorske antiratne i suverenističke opozicije i njenih tadašnjih saveznika iz civilnog društva. I pritom da nikad ne zaboravi herojsko samoubistvo kontradmirala Vladimira Barovića čiji su korijeni iz Crne Gore.³⁰

---

strani Debelog Brijega. Sjećanja na žrtve iz sela Čepikuće i sa drugih lokacija u Dubrovačkoj regiji, nijesu više udarna vijest na večernjem dnevniku, jer nas vlast svakodnevno plaši cijenom entuzijazma sa kojim su građani Crne Gore uzeli oružje u ruke 1991. godine. Plašeci nas, oni štite sebe.“ – Srđa Pavlović, „Opsada Dubrovnika – rat za mir“, *Peščanik*, 4. jul 2009, <https://pescanik.net/opsada-dubrovnika-rat-za-mir/>

²⁹ Na Međunarodnom sudu za ratne zločine general Pavle Strugar je prvostepeno osuđen na jedinstvenu kaznu od osam godina zatvora zbog svoje uloge u granatiranju Dubrovnika. Viceadmiral Miodrag Jokić (komandant 9. vojno-pomorskog sektora Boka) je osuđen na 7 godina zatvora.

³⁰ Kontraadmiral Vladimir Barović je rođen u Banja Luci 7. 11. 1939 godine. Otac mu je bio Crnogorac, a majka Slovenka. Otac kontraadmirala Barovića je bio general JNA i prvi ratni komandant Prištine 1945 godine. Smijenjen je ubrzo nakon postavljenja, jer se usprotivio teroru nad tamošnjim Albancima. Kontraadmiral Barović je za komandanta Vojno-pomorskog sektora (VPS) Pula imenovan nakon što je bio razrješena službe komandanta VPS

Raskid sa Miloševićevom hegemonističkom politikom (1997–1998)

Crna Gora je, prihvatajući status kvazi-federalne jedinice u okviru Miloševićeve autoritarne i kriminalizovane državne zajednice, pretrpjela neizmjerljivu političku, ekonomsku i kulturnu štetu. Pored naslijeđenih privrednih problema iz socijalističkog perioda, zbog rata i raspada jugoslovenskog tržišta kao i međunarodnih sankcija koje su bile odgovor na srpsku agresorsku ratnu politiku, Crna Gora je dovedena u situaciju golog ekonomskog opstanka i najnižeg standarda građana u posljednje četiri decenije. Istovremeno, na planu kulture se odvijao intenzivan proces potiranja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta koji je organizovano i stalno sproveden od strane velikosrpskih političkih i kulturnih krugova u čemu je posebno prednjačila Srpska pravoslavna crkva. U tom smislu, beogradska hegemonistička i asimilaciona politika je tokom Miloševićeve vladavine nanijela dalekosežnu štetu crnogorskim državnim interesima i identitetskom biću Crnogoraca. Pritom, marionetska podgorička vlast³¹ je svojom pasivnošću, kao i saučestvovanjem u politici negiranja crnogorske državne i nacionalne posebnosti, snažno doprinosila ukupnom propadanju Crne Gore. To se posebno ogledalo i

---

Boka Kotorska. Kao komandant pulskog garnizona sudjelovao je u pregovorima oko povlačenja JNA iz Pule. Tada je ostao upamćen po časnom držanju i izjavi: „Ovdje neće biti razaranja dok sam ja komandant, a ako ipak budem prisiljen narediti razaranja Pule i Istre, mene tada više neće biti“. Dan nakon razrješenja službe komandanta VPS Pula, kontraadmiral Barović je bio imenovan zamjenikom komandanta Vojno-pomorske oblasti (VPO) u Split. Iste večeri, u zgradi ambulante Vojno-pomorskog uporišta, izvršio je samoubistvo pučnjem u sljepočnicu.

³¹Ključni vladajući političari u tom periodu su bili: Momir Bulatović, Branko Kostić, Milo Đukanović, Risto Vukčević i Svetozar Marović.

u bliskosti vladajućih političkih krugova sa eparhijama SPC u Crnoj Gori. Inferiorna politika bez nacionalnog i kulturnog identiteta svakodnevno je proizvodila negativne posljedice po političko i kulturno biće Crne Gore. Politička kolaboracija i odsustvo razumijevanja srpske velikodržavne ideje i politike nacionalnog osporavanja drugih naroda, a posebno Crnogoraca, skupo je koštalo Crnu Goru. Ignorisanje srpske nacionalističke istorije³² i kulture, vlastoljubivost i lukrativni

---

³² „Recimo, šta je to što je srpski nacionalizam odvelo u varvarstvo, u genocid? Kako je moguće da se i danas, toliko godina nakon užasnog zločina, govori o oslobađanju Srebrenice, a ljudi optuženi za zločine uzdižu kao heroji? Kako je bilo moguće da ignorišemo moralne i civilizacijske standarde? Kako da objasnimo sebi našu vlastitu regresiju i ropsko, prosjačko držanje? Na nekoliko mesta u svom izveštaju Iv Tomić pominje kako su srpski nacionalisti uvek gledali s onu stranu državnih granica, na teritorije na kojima su živeli Srbi. To, drugačije rečeno, znači da su raznim projektima, načertanijima i programima granice postojeće srpske države uzimane kao nešto što je privremeno i provizorno. Iz ovoga proizilaze dva zaključka: prvi, fiksacija na teritorije onemogućavala je srpske nacionaliste da se posvete izgradnji države zasnovane na formalnopravnom sistemu u kome je svaki pojedinac jednak svakom drugom pojedincu; drugi, baš zato što je bio više zainteresovan za ujedinjenje i integraciju sa Srbima izvan Srbije, nego za integraciju unutar same Srbije, srpski nacionalizam je mogao progovarati i na način eliminacionističkih politika. Dakle, nasilje i etničko čišćenje nisu nikakva slučajna devijacija, nikakvo nesretno skretanje u zločin, nego nužna posledica demonstriranih politika. Jednostavno rečeno: ideja ujedinjenja svih Srba u jednu državu računa sa teritorijalnim širenjem Srbije, a pošto teritorijalno širenje nije moguće bez sukoba, rat se nameće kao jedino legitimno sredstvo ostvarenja nacionalističkih ciljeva. Od politike ‘jedinstvene Srbije’ (da Srbija iz tri dela ponovo bude cela) do ‘suverene Srbije’ (Srbija bez jednog dela), srpski nacionalizam je, ne samo opisao pun krug, nego je i pokazao svoje užasavajuće, varvarsko lice.“ – Pavel Domonji, *Media centar*, Niš, 23. maj 2007, okrugli sto.; Đokica Jovanović, *Media centar*, Niš, 23. maj 2007, okrugli sto. – „To se, nekako, nalazi u osnovi, Garašaninovog *Načertanija*, mada ne smemo Garašanina optuživati u jednom drugom smislu – Garašanin nije ustanovio ideologiju uništavanja drugih već je ustanovio ideologiju hegemonu, Srbije kao najjače zemlje na Balkanu, koja bi trebalo magnetnom snagom da privuče druge i da zaštiti druge. Drugim rečima, to je više bila ideologija *etničkog paternalizma* u

interesi, kao i saučesništvo u zločinačkoj³³ Miloševićевой politici³⁴, doveli su crnogorsku vlast u poziciju dobrovoljnog taoca

---

odnosu na druge koji su, eto, istorijski, kulturno *maloletni*, a Srbija bi trebalo onda da ih čuva kao svoju decu. Naravno, i ta ideologija pripada sferi ideološke utopije, jer teško da će na to pristati bilo koji kolektivitet, naročito ako je pun nacionalističkih ideja – ne treba zaboraviti da i Hrvati imaju takođe snažnu nacionalističku ideologiju. I tako, Garašaninova teza je, u stvari, u oblasti neostvarivog od samoga nastanka. Ali, bez obzira na to, te teze su, često, okosnica nacionalističkih ideologija u Srbiji i to tako da Srbija treba da bude hegemon i pijemont na Balkanu. Ali, radi se o *nepriznatom* hegemonu jer, znate, čak i da se ostvari hegemonija, u dugoročnom smislu, potrebno je obezbediti pristanak, voljni ili nevoljni, od onih nad kojima se vrši hegemonija. Niko, u dugoročnom smislu, nije priznao Srbiji pravo na hegemonu ulogu na Balkanu.“; Jovan Živković, *Media centar*, Niš, 23. maj 2007, okrugli sto. – „Uz napomenu da postoji nerazlučivost gde prestaje decidirana odgovornost a gde može biti reči i o krivici, tek u Srbiji ima mesta da se konstatuje da ljudi izbegavaju da preuzmu odgovornost za postupke ili nekadašnje glasanje za aktuelne političke favorite kojima su svojim glasovima dali legitimitet u vođenju retrogradne politike. To je bio slučaj, svojevremeno, sa politikom Slobodana Miloševića, pošto je evidentno da je od 80% ili više od tog postotka glasalo za njegovu opciju. S obzirom na to da gotovo nema onih koji sebe smatraju odgovornim za ono što je usledilo u devedesetim godinama i kasnije, a takođe nema ni onih koji eksplicite opravdavaju posledice te politike, onda je to svakako šizofrena pozicija.“

³³ Više od 700 godina zatvora presuđeno je za genocid i druge zločine u Srebrenici i to od strane MKSJ Hagu i sudova u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, a ukupno je osuđeno 47 osoba jer su bile nalogodavci i izvršitelji počinjenih zločina. MKSJ u Hagu je izrekao i pet kazni doživotnog zatvora za najodgovornija lica tokom sprovođenja zločinačke politike u BiH (Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Ljubiša Beara, Zdravko Tolimir, Vujadin Popović). Najveći broj presuda za Srebrenicu izrekao je Sud BiH, osudivši ukupno 25 osoba, u Hagu je osuđeno 14 bivših pripadnika vojske i policije Republike Srpske, dok je pravosuđe Srbije osudilo pet osoba za zločine u Srebrenici, a u Hrvatskoj osuđena su dvojica bivših pripadnika Škorpiona.

³⁴ Protiv Slobodana Miloševića je 1999. godine podignuta optužnica od strane MKSJ. Milošević je nakon poraza na izborima od strane nove srpske vlade izručen Haškom tribunalu koji ga je optužio za zločine protiv čovječnosti, teške povrede ženevskih konvencija i kršenja zakona i običaja ratovanja. Milošević je umro u zatvoru 14. marta 2006. godine,

velikosrpske državne politike. Tek kroz višegodišnje iskustvo sa beogradskom beskrupoloznom politikom, etno-filetizmom i anticrnogorstvom SPC³⁵ i srpskim etno-nacionalizmom, dio vladajućih crnogorskih političkih krugova³⁶ je počeo da se ko-

---

nekoliko nedjelja prije predviđenog završetka pretresa. Istovremeno, Milošević je na osnovu presude Specijalnog suda u Beogradu (2007) označen kao nalogodavac ubistva Ivana Stambolića, bivšeg predsjednika Srbije. Tom presudom su u rasponu do 2–40 godina osuđeni najviši funkcioneri DB-a i pripadnici JSO.

³⁵ SPC osim što uporno negira crnogorski nacionalni i kulturni identitet plitko i propagandistički osporava činjenicu da je Crna Gora vjekovima imala autonomnu i autokefalnu crkvu koja nije bila pod tuđom crkvenom vlašću. Primjera radi: „U svojim zvaničnim publikacijama Ruska crkva i Vaseljenska patrijaršija konstatovale su faktički stasus Pravoslavne crkve u Cnoj Gori i na taj način priznale njenu autokefalnost, iako zvanični zahtjev za priznanje od nje nijesu dobile. Ruska crkva i Vaseljenska patrijaršija nijesu, kako tumače neki istoričari, dale Crnogorskoj crkvi autokefalnost, koja to od njih i nije tražila, već su samo njeu autokefalnost priznale. Tako je od 1851. godine Crnogorska crkva i *de iure* autokefalna.“ – Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918*. (Filozofski fakultet Nikšić Nikšić 2008, str. 191). Takođe, Ustav Svetoga Sinoda u Knjaževini Crnoj Gori, Cetinje 30. 12. 1903. godine kaže u članu 1. – Avtokefalna pravoslavna Mitroipolija u Knjaževini Crnoj Gori, kao član jedine svete, katoličanske i apostolske crkve, kojoj je pastirnačelnik i glava Gospod i Bog naš Isus Hristos, čuva i održava jedinstvo u dogmatima i u kaničkim ustanovama sa svim drugim pravoslavnim, avtokefalnim crkvama i ovo će jedinstvo ona čuvati i održavati do vijeka.

³⁶ „Imao sam skoro priliku da pročitam u nekom od jugoslovenskih nedjeljnih listova da se, eto, Srbija nije naučila pameti iz njemačko-austrijskog iskustva, pa je najprije Crnoj Gori dozvolila državnost, onda joj dozvolila i naciju, što je put da se Crna Gora neminovno vremenom pretvori u nešto što će biti antisrpsko. Mislim da se o tim pitanjima ne može polemisati. Crna Gora je veoma stara država i ponosna na svoje dugo istorijsko trajanje, rekao bih ne manje nego što je Srbija i vjerujem da bi nam i jednima i drugima bilo neophodno mnogo više poštovanja istorijske činjenice državnosti Srbije i Crne Gore. Mislim da ne može biti polemike ni oko nacionalnog opredjeljivanja. Ako se blizu 70 posto građana u regularnom popisu 1991. godine u Crnoj Gori opredijele kao Crnogorci, valjda niko razuman ne može dovoditi u pitanje postojanje crnogorske nacije. Ja inače razgovore na tu temu i te licitacije smatram

leba i da traži izlaz iz politike koju su sami izabrali i dugi niz godina revnosno slijedili. Kritičke izjave premijera Đukanovića tokom 1996. godine na račun Miloševića zbog izborne krađe i višemjesečnih demonstracija srpske opozicije, kao i sve prisutnija kampanja srpskih režimskih medija protiv Đukanovića, posijale su međusobno nepovjerenje između Beograda i dijela vladajućih krugova u Podgorici. Dolazi do sukoba unutar vladajućeg DPS-a i to između Miloševićevog lojaliste i predsjednika RCG Bulatovića i premijera Đukanovića. U političkom smislu, žestoki sukob unutar DPSa, vodio se između zalaganja za autonomnost crnogorske politike unutar SRJ i odbacivanja Miloševićeve autokratije, s jedne strane, i bezrezervnog slijeđenja Miloševićeve politike, s druge strane. Kasnije, uz podršku suverenističke opozicije i nakon zaokreta unionističke Narodne stranke koju je vodio Novak Kilibarda, na predsjedničkim izborima održanim 1997. godine Đukanović je tijesno i uz osporavanje izbornog rezultata pobijedio Bulatovića. Time je otvoren put za raskid sa Miloševićevom hegemonističkom i autokratskom politikom, što je posljedično uslovlilo političku i ekonomsku podršku zapadnih sila. Slom jedinstvenog DPS-a, pobjeda Đukanovića na predsjedničkim izborima, stvaranje i kasnija izborna pobjeda antimiloševićevske koalicije (1998), označio je početak snaženja independističke političke svijesti, iako sve do kraja 2000. godine nije postojala suverenistička ve-

---

veoma pretencioznim, nacionalističkim, dakle iracionalnim i destruktivnim prilozima velikodržavnim koncepcijama koje, kao što vidite, ne uznemiravaju samo naše međusobne odnose nego i mir u regionu i, rekao bih, ukupan svjetski politički poredak. Dakle, mislim da su sva ta nagađanja posljedica veoma utemeljenog velikosrpskog državnog projekta koji pretenciozno, kroz istoriju, traži Crnu Goru pod svojom kontrolom. Nije tu gospodin Milošević ništa novo izmislio, to su učinili davno prije njega, a sada je samo aktuelizirano projektima Srpske akademije nauka i umjetnosti i na kraju se gospodin Milošević pojavio u ulozi jednog lošeg izvođača radova tog velikodržavnog projekta Srbije, vjerovatno najgoreg kojeg su i same arhitekture mogle predvidjeti.“ – Milo Đukanović, Intervju Radiju slobodna Evropa, 27. februar 2008.

ćina.³⁷ Tako se u uslovima političke i bezbjednosne konfrontacije sa beogradskim režimom (1997–2000) u Crnoj Gori po prvi put stvara kritična masa građana koja odbacuje fantomski federalizam i podržava politiku institucionalizacije suverenih organa vlasti.³⁸ Sa pozicija vlasti počinje se topiti okoštali otpor državnoj nezavisnosti pri čemu je prelomni momenat svakako vezan za transformaciju DPS-a u otvorenu suverenističku partiju do koje je došlo krajem 2000. godine.³⁹

Od formiranja većinskog suverenističkog stava u crnogorskoj političkoj javnosti i konstituisanja proindependističkih vlada⁴⁰ otpočeo je relativno spor proces oslobađanja crnogorskog društva od poražavajućih posljedica velikosrpske politike.⁴¹ Međutim, otpor državnoj samostalnosti, praćen destrukcijom crnogorskog identiteta i kulturnim ekspanzionizmom iz Srbije, ostao je veoma jak i nakon pada Miloševićevog režima. No, politički raskid sa zvaničnim Beogradom

---

³⁷ Istraživanja javnog mnjenja tokom 2000. godine (CEDEM) govore o podršci nezavisnoj državi koja nije prelazila 37%. Međutim, već u prethodnom periodu (1998) formirana je politička svijest koja je u znatnoj mjeri podržavala konfederalnu opciju (25%), što je realno značilo udaljavanje od dotadašnje politike zavisnosti od Srbije.

³⁸ U tom periodu se stvara nezavisni ekonomski sistem i odbacuje srpska monetarna vlast (uvodi se njemačka maraka kao sredstvo plaćanja). Istovremeno se radikalizuje ustavna i politička kriza.

³⁹ Ankete koje su vršene u januaru 2001. (CEDEM) pokazuju da je već oko 52% građana podržavalo državnu samostalnost.

⁴⁰ Manjinska DPS/SDP vlada uz parlamentarnu podršku LSCG (2001–2002) i DPS/SDP vlada (od 2003).

⁴¹ Primjera radi, posljedica asimilatorskog odnosa prema crnogorskoj naciji najbolje je iskazana na popisu stanovništva (2003) gdje se 30% građana izjasnilo kao Srbi, za razliku od posljednjeg popisa koji je obavljen prije raspada SFRJ (1991) kada se 9% stanovništva tako izjašnjavalo. Samo na osnovu ovog podatka se vidi da je asimilaciona srpska politika prema Crnoj Gori ne samo teritorijalno i državno fokusirana već je konstantno i istorijski vezana za etničku negaciju crnogorskog naroda. Tako se desilo, da je višegodišnja anticrnogorska politika uspjela da većinski crnogorski narod svede na manjinski u odnosu na ostatak stanovništva.

tokom 1997/1998. godine omogućio je postepeni uspon crnogorske državotvorne ideje što će smetati i postmiloševićevskoj politici u Srbiji. Ipak, važno je istaći da je političko savezništvo konvertovanog DPS-a pod vođstvom Đukanovića i tradicionalnih demokratskih, suverenističkih i prozapadnih političkih opozicionih snaga (bezrezervno od strane SDPCG, kontroverzno od strane LSCG), kao i uticajnih suverenističkih krugova iz civilnog društva, odlučujuće doprinijelo da se u Crnoj Gori otvori prostor za pobjedu državotvorne politike i samim tim za obnovu crnogorske nezavisnosti. Tako je Crna Gora nakon deceniju i po, poslije burnih i tegobnih političkih dešavanja, posljednja od svih bivših jugoslovenskih republika, došla u priliku da redefiniše svoj državni status.

Okašnjela obnova države i suočavanje sa sobom (2006–2007)

Nakon pada Miloševića i dolaska na vlast u Srbiji jedne vrste političke smješe sastavljene od nacionalista i reformista, čiji su lideri bili desničar Koštunica kao novi predsjednik SRJ i reformatorski srpski premijer Đinđić, pitanje ustavnih promjena u okviru srpsko-crnogorske federacije je dodatno radikalizovano. Kao proizvod nastavljenе konfrontacije u vezi sa položajem Crne Gore po Ustavu SRJ, uz posredovanje evropskog komesara za spoljnu politiku Havijera Solane, stvorena je 2003. godine labava državna zajednica pod nazivom Srbija i Crna Gora. Ova zajednica je uprkos nastojanju EU da se očuva, bila samo politički provizorijum koji se ugasio poslije tri godine. Vladajuća crnogorska politika je, nakon promjena u Srbiji i postepenog državotvornog zaokreta DPS-a, uspjela da obezbijedi dominantnu suverenističku većinu. Početkom 2005. godine se formira Pokret za nezavisnu evropsku Crnu

Goru⁴² koga su činile sve političke i društvene snage koje su bile opredijeljene za obnovu nezavisne države. Istovremeno, EU u cilju što snažnije legitimizacije referendumskog procesa vrši pritisak na crnogorsku državnu politiku kako bi se prihvatila politička formula bez presedana na osnovu koje bi se priznao nesporan referendumski rezultat. Tako je sačinjen pravni okvir na osnovu koga je definisan kvorum od preko 50% upisanih birača, dok je za uspješan referendum bilo potrebno dobiti 55% od važećih glasova. Zvanična kampanja vođena od strane dva politička bloka (Blok za nezavisnu CG i Blok za očuvanje SCG) je počela na proljeće 2006. godine da bi referendum bio održan 21. maja 2006. godine i na njemu je suverenistička većina osvojila 55,5% glasova.⁴³ Time je Crna Gora, nakon 88 godina, obnovila svoju državnost i postala međunarodno priznata država. Ujedno, nakon niza turbulentnih, potrošenih i nestabilnih godina, živeći politički život u jednoj vrsti stalnog „vanrednog stanja“ Crna Gora je u nesumnjivo odocnjelom političkom procesu uspjela da povrati svoju državnost.

Ovim su bila otvorena vrata za dinamiziranje demokratskih, ekonomskih i kulturnih promjena, kao i za posvećenost evroatlantskim integracijama koje su promovisane kao primarni spoljnopolitički cilj. Pobjednička državotvorna politika je preuzela istorijsku odgovornost za stvaranje solidne države, razvojne i preduzetničke ekonomije, otvorenog i integrisanog društva i demokratske zajednice koja će ubrzano pristupiti EU i NATO paktu. Pritom, od posebnog značaja je bila potreba da se referendumski pobjeda legitimizuje kao pobje-

---

⁴² Monografija *Pokret za nezavisnu evropsku Crnu Goru*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

⁴³ Na referendum je izašlo 86,49% građana (419.236), pri čemu je za nezavisnost glasalo 55,5% građana u odnosu na broj važećih glasova (230.711). Međunarodna zajednica je priznala rezultate demokratskog referenduma i Crna Gora je 03. juna 2006. godine proglasila svoju nezavisnost.

da cijele Crne Gore, što bi isključivalo bilo kakav revanšizam i ujedno je trebalo da otvori novu stranicu demokratskih političkih odnosa. Naravno, ovakav pristup je podrazumijevao i odgovornost i posvećenost unionističkih političkih snaga kako bi se savladao naslijeđeni problem „sukobljenog političkog društva“.

Radi podsjećanja, crnogorska politička zajednica od uvođenja višestranačja ne poznaje bazični konsenzus u pogledu vitalnih pitanja društva i države. Crnogorske političke podjele od raspada SFRJ imale su obilježje destruktivnih neslaganja i pogubnih razlika koje dugoročno onemogućavaju stvaranje vizionarskog, stabilnog i prosperitetnog društva. Ovo se posebno ispoljavalo u okolnostima koje su onemogućavale konstituisanje nezavisne i proevropske crnogorske države. Tako je početkom devedesetih godina proteklog vijeka u prvom planu bila podjela na pristalice i protivnike reformatorske jugoslavenske politike koju je zastupao posljednji SFRJ premijer Ante Marković, odnosno na pristalice i protivnike Miloševićeve ratne, osvajačke i autoritarne politike. Sljedbenici Miloševićeve velikosrpske i unionističke politike, nasuprot demokratskim i antiratnim independistima, sa nesumnjivim uporištem u regresivnom ali većinskom biračkom tijelu, bez krupnijih problema su izašli kao pobjednici, pritom uvlačeći Crnu Goru u proces višestruke destrukcije čije posljedice dugoročno neće biti prevaziđene. Kasnije, krajem devedesetih godina, Crna Gora je ponovo žestoko i opasno podijeljena povodom Miloševićeve antizapadne politike koja je dovela do NATO intervencije 1999. godine zbog šovinističke beogradske politike, zločina i državnog terora na Kosovu, kao i u vezi njegovog autoritarnog modela vladanja i svođenja Crne Gore na srbijanski politički okrug. Za razliku od prethodne podjele, procrnogorska politika je ovoga puta odnijela pobjedu, spasivši na taj način Crnu Goru od daljeg državnog,

nacionalnog i ekonomskog propadanja i nastavka destruktivnog tretiranja crnogorskog identiteta⁴⁴. Konačno, nakon pada Miloševića, crnogorske podjele su kulminirale na državotvornom referendumu gdje je uprkos tvrdoj referendumskoj formuli obnovljena država i pružena šansa građanima Crne Gore da izgrađuju pristojnu proevropsku državu i prosperitetno društvo⁴⁵.

---

⁴⁴ U kojoj mjeri su nakon raspada SFRJ bile poražavajuće posljedice političke zajednice sa hegemonističkom i velikosrpskom Srbijom može se vidjeti i na primjeru nacionalne strukture stanovništva u Crnoj Gori u periodu od 1948–2011. godine. Naime, po popisu iz 1948. godine bilo je 90,67% Crnogoraca, po popisu iz 1953. – 86,62%, po popisu iz 1961. – 81,37%, po popisu iz 1971. – 67,15%, po popisu iz 1981. – 68,54%, po popisu iz 1991. – 61,86% i ovo su popisi za vrijeme SFRJ, dok je po popisu iz 2003. godine broj Crnogoraca pao na 43,16%, odnosno po posljednjem popisu iz 2011. godine broj Crnogoraca je iznosio 44,98% čime su Crnogorci u svojoj vlastitoj državi postali manjina u odnosu na ukupan broj stanovnika. Istovremeno, politika velikosrpskog identitetskog inženjeringa dovela je do toga da je broj Srba u Crnoj Gori povećan sa 9,34% iz 1991. na 28,73% 2011. godine.

⁴⁵ „Nemam dilemu da je Crna Gora prije deset godina donijela najkrupniju i najispravniju političku odluku u njenoj savremenoj istoriji. Ta odluka postaje još značajnija kada imamo u vidu sva politička lutanja i tegobe koje su joj prethodile. Nikada ne smijemo zaboraviti da smo obnovili državu pod teretom teškog i dekadentnog vremena, pod pritiskom pijemontističke beogradske politike, rascijepljeni političkim i identitetskim podjelama i pod uslovima koji nijesu bili dio standardne demokratske prakse. Zato možemo biti ponosni na činjenicu da je Crna Gora plebiscitarno, mirno i demokratski obnovila svoju državnost, kao i na činjenicu da je takva odluka bila neupitna. Pritom, razlika između državotvorne i unionističke alternative bila je tolika da svako osporavanje rezultata, kako tada, tako i danas, djeluje komično i nepošteno. Ipak, ne mogu ni danas poreći osjećaj nelagode zbog toga što smo morali ubjeđivati naše domaće oponente u potrebu da imaju svoju državu, svoje mjesto u međunarodnom poretku i šansu da se oslobode starateljstva nacionalističke Srbije i etnoklerikalizma patrijaršije koja ne stoluje u Crnoj Gori. Međutim, ne zaboravimo, obnovili smo državu sa kašnjenjem od petnaest godina, sa političkim prtljagom koji nijesmo mogli da biramo, sa opterećujućim istorijskim sjećanjima i sumnjama i raširenom nevjericom u sebe i sopstvene snage. Stvorili smo nezavisnu Crnu Goru uprkos vlastitim slabostima, uprkos stranačkim

Međutim, i pored deklariranih referendumskih ciljeva od strane suverenističke većine što se ogledalo i u donošenju prvog Ustava⁴⁶ nezavisne i međunarodno priznate crnogorske države, imajući pritom u vidu i nastavak referendumskih sporenja i istrajavanja na regresivnim politikama od strane bivših unionističkih stranaka, suočavanje sa vlastitim „likom u ogledalu“ postaje neupitan problem. Naime, u Crnoj Gori se nakon referendumu osnažuje partitokratski politički sistem koji realno vodi u poludemokratiju i obesmišljava političku ulogu građanina, dok istovremeno kao posljedica partitokratizacije jačaju tendencije nesmjernjivih i neodgovornih političkih rukovodstava i hiberniranih političkih lidera, reformske i

---

egoizmima, uprkos briselskim kartografima i uprkos postjugoslovenskom nasljeđu koje je dezorijentisalo brojne građane. S druge strane, nikada ne smijemo zaboraviti da je naša moderna nezavisnost kumulativni izraz proevropske politike, ideje građanske i sekularne države, afirmacije crnogorske nacionalne samosvijesti, kao i multietničkog i multikonfesionalnog uvažavanja. To nas obavezuje da pamtimo vrijednosti koje su utemeljile savremenu državotvornu ideju. I da znamo da to nije bila pobjeda protiv ostatka Crne Gore već pobjeda koja je za cilj imala stabilnost i napredak za sve u Crnoj Gori.“ – Rade Bojović, ex-koordinator *Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru* (izvodi iz govora povodom 10 godina od obnove nezavisnosti).

⁴⁶ Ustavotvorna skupština Republike Crne Gore na trećoj sjednici drugog redovnog zasjedanja održanoj 19. oktobra 2007. godine usvojila je prvi Ustav nezavisne Crne Gore u čijoj preambuli je rečeno da: „Polazeći od odluke građana Crne Gore da žive u nezavisnoj i suverenoj državi Crnoj Gori, donesenoj na referendumu od 21. maja 2006. godine; opredjeljenja građana Crne Gore da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti: sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava; odlučnosti da smo kao slobodni i ravnopravni građani, pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori; uvjerenja da je država odgovorna za očuvanje prirode, zdrave životne sredine, održivog razvoja, uravnoteženog razvoja svih njenih područja i uspostavljanja socijalne pravde; privrženosti ravnopravnoj saradnji sa drugim narodima i državama i evropskim i evroatlantskim integracijama.“

institucionalne promjene teku sporo i sa oprečnim rezultatima (korak naprijed, dva koraka nazad i obratno), javne finansije se počinju temeljiti na politici permanentnog zaduživanja, dok se neriješena identitetska pitanja guraju „pod tepih“. S druge strane, državna samostalnost Crne Gore, bilo kakvo spominjanje nacionalne, kulturne i duhovne samobitnosti Crnogoraca, kao i njena prozapadna spoljnopolitička orijentacija nailaze na animozitet zvaničnog Beograda, kao i brojnih preživjelih i u međuvremenu ojačanih velikosrpskih političkih i crkvenih⁴⁷ krugova. Jednostavno rečeno, beogradska politika koja je u mutiranom obliku nastavila sa podsticanjem destruktivnih regionalnih planova i ciljeva, ni nakon nezavisnosti Crne Gore nije odustala od negativnog odnosa prema bilo kakvom vidu crnogorske autentičnosti ili bilo kakvom definisanju crnogorskih državnih i nacionalnih interesa koji bi bili oprečni zvaničnim stavovima Beograda. U tom smislu se, što javno, što tajno, nastavila i podrška dijelu bivših unionističkih stranaka, i to kako u pogledu delegitimisanja referendumskog rezultata i daljeg forsiranja podjela po mjeri destabilizirajuće velikosrpske politike, tako i u pogledu difamacije Đukanovića kao lidera Bloka za nezavisnost. Takvom kontinuiranom destruktivnom odnosu oficijelnog Beograda dodatno su išle u prilog i brojne slabosti unutar vladajuće crnogorske politike koje su se nastavile i nakon referenduma (stranački rezoni ispred državnčkih i meritokratskih kriterijuma, hronična korupcija, nepotizam i klijentelizam, fokus na vlast a ne na strukturalne društvene reforme, oportunističko tretiranje identitetskih sporova itd).

---

⁴⁷ U Crnoj Gori se sa nesmanjenom žestinom nastavlja anticrnogorska kampanja od strane djelujućih eparhija SPC pri čemu je ključni i tradicionalni nosilac takvog odnosa Mitropolit Crnogorsko primorski SPC Amfilohije Radović.

Očigledno je da su slavodobitno postreferendumsko raspoloženje, neodgovornost, pohlepa i konformizam unutar vladajuće politike, pritom „srećno“ oslonjeni na regresivne političke protivnike, proizveli dekadentno i konfliktno političko stanje koje je nastavilo da se produžava i nakon nezavisnosti. Olakšavajuća je okolnost da je ovakvo stanje koliko-toliko amortizovano prisustvom zapadnih sila i činjenicom da je Crna Gora ušla u proces evroatlantskih integracija.

Novi limes i neriješeni izazovi (2017–2019)

Opredjeljujući se za evro-atlantske integracije Crna Gora je nakon viševjekovne naklonjenosti političkom Istoku izabrala da postane dio zapadne civilizacije. Ovim se crnogorska državna politika usmjerila prema dijelu globalne političke zajednice koji je normativno utemeljen na tržišnoj ekonomiji, građanskoj i multietničkoj demokratiji, kulturnoj otvorenosti i ljudskim pravima, vladavini prava i ustavnog konstitucionalizma. Ovakav spoljnopolitički izbor je nesumnjivo jedini način da se crnogorsko društvo emancipuje, otvori za globalne izazove i postane sastavni dio najslobodnije i najperspektivnije političke i ekonomske zajednice na svijetu. Crna Gora je predajom instrumenata ratifikacije Vašingtonskog ugovora 5. juna 2017. godine postala 29. članica NATO-a. Time je ispunjen jedan od najvažnijih spoljnopolitičkih prioriteta Crne Gore i uspješno okončan proces bezbjedonosnih reformi vezanih za atlantske integracije. Na taj način je naša država uspjela da se optimalno bezbjednosno situira i time stvori uslove za uspješniji ekonomski razvoj i ujedno da olakša pristup EU što je postalo nepisano pravilo kada su u pitanju države iz sastava ex-Jugoslavije. Takođe, Crna Gora je podnijela zahtjev za članstvo Evropskoj uniji 15. decem-

bra 2008. godine. čime je otpočet proces pristupanja EU. U međuvremenu, Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju je stupio na snagu u maju 2010. čime je otvoren put prema Briselu. Već u decembru 2010. godine Crna Gora službeno dobija status kandidata za članstvo u EU. Istovremeno, aktivirani su i kanali stabilne finansijske pomoći Crnoj Gori koji su u periodu od 2012. do 2017. godine iznosili oko 221 miliona eura.⁴⁸ Tokom proteklih devet godina Crna Gora je uspjela da otvori sva pregovaračka poglavlja, osim jednog, ali je još uvijek većina poglavlja nezatvorena što jasno govori o usporenom procesu pridruživanja, internim crnogorskim slabostima ali i očiglednoj distanciranosti Brisela od brže integralističke dinamike.⁴⁹ U svakom slučaju, činjenica je da će *pripadnost zapadnom dijelu savremenog svijeta, kroz evroatlantske integracije, svakako trajno uticati na politički, ekonomski i kulturni profil buduće Crne Gore. U tom smislu, od suštinskog je značaja očuvanje i razvoj crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta, kao i multietničkog i multikonfesionalnog karaktera građanske države Crne Gore.*⁵⁰

Savremena Crna Gora je pred brojnim izazovima, počev od onih koji su rezultat istorijskog nasljeđa do onih kojih su proizvod spoljnopolitičkih interesa kao i političkog lutanja i počinjenih grešaka u protekle tri decenije. Činjenica je da integrisanje u zapadnu političku civilizaciju u skladu sa idealima osnivača EU i Ustavom EU u značajnoj mjeri olakšava

---

⁴⁸ Realizovana i projektovana pomoć EU Crnoj Gori (IPA sredstva): 2012 – 34,9 miliona eura; 2013 – 34,5; 2014 – 39,5; 2015 – 35,6; 2016 – 37,5; 2017 – 39,6; 2018–2020 – 118,5. Svega: 339 miliona €. Izvor: Delegacija EU u CG.

⁴⁹ Ova dinamika je paralizovana i zbog političkih problema u okviru EU a naročito je uslovljena Bregzitom i činjenicom da napuštanje EU od strane Velike Britanije izaziva brojne institucionalne i međudržavne probleme unutar EU.

⁵⁰ Nacrt programa *Crna Gora na evropskom putu*, Matica crnogorska, Podgorica, 2011.

rješavanje unutrašnjih problema ali isto tako je činjenica da unutrašnji konflikti, slabosti i ograničenja zahtijevaju prije svega odlučnost i kompetentnost domaćih političkih i širih društvenih snaga. Baš kao što članstvo u NATO paktu znatno olakšava bezbjednosni položaj Crne Gore ali isto tako ne isključuje pritiske, prijetnje i destruktivne akcije od strane drugih regionalnih ili geopolitičkih sila⁵¹.

Konačno, kada su u pitanju unutrašnji politički izazovi za Crnu Goru je od vitalne važnosti da se posveti rješavanju

---

⁵¹ Atlantska orijentacija Crne Gore je posebno iritirala zvaničnu Moskvu koja je posljednjih godina iz više izvora i na više načina (politički, medijski, konfesionalno) vodila kampanju protiv crnogorskih vlasti, često apostrofirajući i, za nju, neprihvatljive stavove Đukanovića koji je u nedavnoj prošlosti imao bliske odnose sa ruskom političarima i biznismenima. Pritom, odnosi sa Rusijom su posebno zaoštreni nakon događaja koji su pratili posljednje parlamentarne izbore u oktobru 2016. godine. Tom prilikom uhapšeno je desetina lica i optuženo za pokušaj terorizma pri čemu su za organizatore i inspiratore ovog teškog krivičnog djela optuženi ruski državljani koji su ujedno identifikovani kao pripadnici ruske vojno-obavještajne službe. Konačno, nakon dvogodišnjeg sudskog procesa, svi optuženi za pokušaj terorizma u Crnoj Gori na dan parlamentarnih izbora u oktobru 2016. godine – dvojica ruskih državljana, devet državljana Srbije i dva lidera opozicionog Demokratskog fronta – proglašeni su krivim na osnovu presude Višeg suda u Podgorici. Ova presuda je od strane ključnih NATO saveznika podržana i istaknuta kao primjer otpora ruskim nastojanjima da destabilizuju državu i demokratiju u Crnoj Gori. Za ambasadu SAD presuda je označena kao *istorijski dan za vladavinu prava u Crnoj Gori i važan korak naprijed u vladavini prava koji šalje jaku poruku da su nastojanja podriivanja demokratije neprihvatljiva*. Istovremeno, ministar spoljnih poslova Velike Britanije Džeremi Hant je povodom presude napisao na Twiteru sljedeći tekst: *Krivi! Osuđujuća presuda za dvojicu ruskih obavještajaca, za propali pokušaj državnog udara još jedan je primjer kako Rusija pokušava da podrije evropsku demokratiju. Rusija je sjajna zemlja i centar za evropsku civilizaciju... Mora postojati bolji put za nju...*

sljedećih pitanja: a) utemelji državotvornu političku ideju⁵²; b) izgradi stabilnu građansku demokratiju zasnovanu na etičkoj, kompetentnoj i odgovornoj političkoj klasi i snažnom civilnom društvu, što neizostavno podrazumijeva i periodične smjene vlasti; c) formira meritokratsku javnu upravu; d) razvije vladavinu prava sa sposobnim i funkcionalnim institucijama; e) podstakne otvorenu i inovativnu preduzetničku ekonomiju sa visokom stopom zaposlenosti i raskine sa ortačkim kapitalizmom; f) dosljedno se posveti politici održivog razvoja i modernih ekoloških standarda; g) utemelji kreativan, privlačan i praktičan obrazovni sistem; h) obnovi, zaštiti i funkcionalizuje kulturnu baštinu, afirmiše identitet crnogorskog naroda⁵³ i koncept multietničkog sklada i ravnopravnosti. Nema sumnje da su pred Crnom Gorom još uvijek krupni neriješeni problemi i brojna otvorena pitanja. Zato će predstojeća decenija biti od prelomnog značaja za evropsku i demokratsku konsolidaciju Crne Gore, stvaranje

---

⁵² Crnogorska država se još uvijek ne može smatrati konsolidovanim i stabilnom državnom zajednicom, jer je očigledno da je njen unutrašnji legitimitet ranjiv. Iako je u pitanju politička manjina, značajan broj građana suštinski se još nije pomirio sa crnogorskom nezavisnošću. Većinska javnost stabilnost države vezuje za vladajuću koaliciju, dok se veći dio opozicije smatra nepouzdanim i nedržavotvornim, što dugoročno stvara začarani krug nesmjernjive i istrošene vlasti i trajne i zaludne opozicije. Na ovaj način se hibernira limitirana i nekompetentna politička klasa i podstiče osjećanje demokratske uskraćenosti i političke frustriranosti.

⁵³ Istraživanja pokazuju da su u Crnoj Gori i dalje snažno prisutne vrijednosti tradicionalnog nacionalizma i bez obzira na evidentan otklon od ekstremnih nacionalističkih stavova u društvu ima dovoljno potencijala za podsticanje tvrdih populističkih i nacionalističkih politika. Istovremeno, većina građana ne smatra da postoje favorizovane ili diskriminirane nacije, ali je isto tako uočljivo da pripadnici srpske nacionalne zajednice sve promjene koje idu u pravcu afirmacije crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta doživljavaju kao politiku koja ugrožava njihova nacionalna i kulturna prava, što je suštinski proizvod velikosrpskih hegemonističkih i negatorskih ideja.

otvorenog građanskog društva, razvitak odgovorne pravne i pravedne države, kao i kreiranje ekonomskog sistema koji će omogućiti slobodnu konkurenciju i visoku stopu zaposlenosti i pritom podstaći nepolitizovano preduzetništvo i omogućiti pristojan životni standard.

LITERATURA

- Armatta, Judith, *Twilight of Impunity: The War Crimes Trial of Slobodan Milosevic*, Duke University Press, 2010, ISBN 978-0-8223-4746-0. OCLC 662618342.
- Bijelić, Gabrijela, „Pošteno svjedočanstvo crnogorske strane“, *Slobodna Dalmacija*, 10 mart 2011, arhivirano iz originala 29. 11. 2013.
- Binder, David, “Dubrovnik Diary: Shelling, Sniper Fire, Chaos and for a Few, Escape by Sea”, *The New York Times*, arhivirano iz originala 16. 11. 1991.
- Binder, David, “Old City Totters in Yugoslav Siege”, *The New York Times*, 9. 11. 1991, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Biserko, Sonja, *Dubrovnik: „Rat za mir“*, Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, ISBN 86-7208-119-6.
- Blaskovich, Jerry, *Anatomy of Deceit: An American Physician's First-hand Encounter with the Realities of the War in Croatia*, Dunhill Publishing, 1997, ISBN 0-935016-24-4. OCLC 36640677, arhivirano iz originala 10. 2. 2016.
- Canka, Mustafa, „Podignuta optužnica protiv mučitelja iz Morinja“, *Deutsche Welle*, 18. 8. 2008, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- „Crna Gora: Ukinuta presuda za zločine nad hrvatskim zarobljenicima u Morinju“, *Jutarnji list*, 7. 12. 2012, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Crnobrnja, Mihailo, *The Yugoslav Drama*, McGill-Queen's University Press, 1996, ISBN 0-7735-6615-5, OCLC 34994312.
- Delpla, Isabelle; Bougarel, Xavier; Fournel, Jean-Louis, *Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities*, Berghahn Books, 2012, ISBN 0-85745-472-2, OCLC 891144719.
- *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*, Routledge, 1999, ISBN 978-1-85743-058-5, OCLC 25733336.

- Frykman, Jonas, *Articulating Europe: Local Perspectives – Opseg 32*, Museum Tusculanum Press, 2003, ISBN 8772898488, 9788772898483, OCLC 493454745.
- “Full Contents of the Dubrovnik Indictment made Public (Dubrovnik Indictment)”, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 2 oktobar 2001.
- Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, 2010, ISBN 9789533250014, OCLC 747090780.
- Jovanović, Vladimir, „Dubrovačke optužnice“, *Monitor*, 7. 5. 2010, arhivirano iz originala 10. 2. 2016.
- Kalajdžić, Ahmet, „Aerodrom Dubrovnik za dio opljačkane opreme tražit će odštetu od JAT-a“, *Slobodna Dalmacija*, 6. 3. 2004, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- MacDonald, David B., *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*, Routledge, 2007, ISBN 1134085729, 9781134085729, OCLC 123485203.
- Mesić, Stepan, *The demise of Yugoslavia: a political memoir*, Central European University Press, 2004, ISBN 963-9241-71-7, OCLC 936829520.
- „Nojko Marinović: Mogli su ući da su bili spremni platiti cijenu!“, *Dubrovački vjesnik*, 15. 1. 2010, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Podgornik, Branko, „Još ne znaju tko je granatirao Dubrovnik“, *Novi list*, 28. 5. 2011, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Ramet, Sabrina P., *The Three Yugoslavias: State-Building And Legitimation, 1918–2006*, Indiana University Press, 2006, ISBN 978-0-253-34656-8, OCLC 61687845.
- „Rat za mir – 10 godina prerano“, *Index.hr*, 30. 5. 2007, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- „Rušitelj Dubrovnika još se brani sa slobode“, *Nova TV*, 18. 8. 2007, Arhivirano iz originala 28. 11. 2013.

- Schabas, William A., *The UN International Criminal Tribunals: The Former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone*, Cambridge University Press, 2006, ISBN 978-0-521-84657-8, OCLC 470862126.
- Sudetic, Chuck, "Yugoslav Factions Agree to U.N. Plan to Halt Civil War", *The New York Times*, 3. 1. 1992, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- "The Prosecutor of the Tribunal against Slobodan Milošević, Second Amended Indictment" (PDF), Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 23 oktobar 2002.
- Thorpe, Nick, "Djukanovic 'sorry' for Dubrovnik bombing", *BBC News*, 25. 6. 2000, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- "Trial of Pavle Strugar – Transcript 040123ED", Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, 23 januar 2004.
- „War-time mayor of Bosnia town arrested“, *B92*, 4. 4. 2011, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Williams, Carol J., "Peace Flotilla Due to Dock in Dubrovnik", *Los Angeles Times*, 31. 10. 1991, Arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- Williams, Carol J., "Roadblock Stalls U.N.'s Yugoslavia Deployment". *Los Angeles Times*, 29. 1. 1992,, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.
- „Ususret obilježavanju 18. obljetnice Konvoja *Libertas*“, *Dubrovački vjesnik*, 25. 10. 2009, arhivirano iz originala 28. 11. 2013.

Prof. mr Janko Ljumović

EVROPSKI KULTURNI IDENTITET I CRNA GORA: Fizičke i imaginarne granice

SUMMARY

The author discusses the position of art production in Montenegro in the transition period. He points to the cooperation of Montenegrin artists with cultural institutions in EU countries, as well as to the mutual influences that have been achieved. One of the topics that the author deals with is the capacity of Montenegrin art to open a dialogue and contribute to understanding the challenges of the transition period opening before our country.

KEYWORDS

artistic practice of transitional society, catharsis, theatre, literature

Svaki zid mora jednom pasti.

GRAFIT SA BERLINSKOG ZIDA

Zemlje istočne Europe promijenile su vlast za šest dana, Zakone za šest mjeseci, institucije za šest godina, no za promjenu načina mišljenja i ponašanja građana trebat će šezdeset godina.

RALF DAHRENDORF

Padu ili rušenju Berlinskog zida novembra 1989. godine doprinosi niz događaja u zemljama Istočnog bloka koji su u konačnom označili raspad SSSR-a, slom privrede i ekonomije realnog socijalizma, raspad složenih federacija i početak tranzicije kao prelaznog društvenog, ekonomskog i kulturnog preobražaja socijalističkih društava.

Tranzicijski proces u Evropi započinje djelovanjem pokreta *Solidarnost* u Poljskoj 1980. godine. U baltičkim zemljama krajem osamdesetih godina započinje „Raspjevana revolucija“. Taj termin je uveo estonski umjetnik i aktivista Hainc Valk, tako što je imenovao noćne demonstracije sa pjevanjem na terenu gdje se održavao Talinski muzički festival.

„Baltički put“ kao nenasilni politički događaj u kome je učestvovalo oko 2 miliona ljudi koji su izveli živi lanac dugačak šest stotina kilometara držeći se za ruke između Estonije, Letonije i Litvanije, izveden je 11. septembra 1988. godine na pedesetu godišnjicu ugovora između SSSR-a i Trećeg Rajha, kada su baltičke zemlje potpale pod sovjetsku okupaciju. Ili pokret „Narandžasta alternativa“ nastao u poljskom gradu Vroclavu, kroz hepeninge u javnim prostorima grada koji su djelovali oslobađajuće, kao znak oslobođenja „realne egzistencije“. Metodologiju djelovanja je zasnivao na poetici nadrealizma kroz manifestacije u karnelvalskom stilu u kojima je dominirao smijeh i parodija, nasuprot zbilji koja je bila siva, anonimna i ugušena dosadom kakav jeste bio javni prostor

ulica i trgova u tadašnjoj Poljskoj (Tiška, 2000: 129). Takvi događaji, odnosno „performansi koji preuzimaju status događaja u isto vreme demonstriraju radikalno bratstvo i omogućavaju polet inovativnim predstavama realnosti“ (Rajnel, 2012: 38) pripadaju arhivi kulture otpora ili umjetnosti koja doprinosi socijalnim promjenama.

Pad Berlinskog zida jeste paradigma kraja XX vijeka koja je označila kraj hladnoratovske ere, događaj koji je najavio optimizam ujedinjene Evrope. Ali Berlin je više od toga. On je ozračje niza autorskog, umjetničkog i kulturnog, a samim tim i političkog nasljeđa, grad od koga možemo dobiti puno toga ili „artikulacija toga iskustva i autorstvo, stvaralaštvo, uzvraćaj Berlinu i Evropi, emancipovalo bi nas do – ravnopravnosti“ (Pavićević, 2017: 26). Dada, Bauhaus, ekspresionizam, Bertolt Breht i Kurt Vejl, Hajner Miler, Rajner Verner Fasbinder...

Pad Berlinskog zida predstavlja događaj koji uspostavlja nove-stare umjetničke prakse i poglede na društvenu zbilju. „Odnos umetnosti i politike se ukazuje u istoriji umetnosti u kriznim momentima – momentima sloma – kada se ukazuje potreba suočenja sa graničnim linijama oblika života u borbi za proizvod, u borbi za opstanak, u borbi za moć, odnosno, ekonomsku ili identitetsku dominaciju, te u borbi za emancipaciju, obrazovanost i slobodu“ (Šuvaković, 2012: 12).

Optimizam ujedinjene Evrope do današnjeg dana možemo pratiti u odnosu na dominantni Zapad, narativ centra i periferije, proces kontekstualizacije zemalja Centralne i Istočne Evrope koji usvaja zapadne vrijednosti, Balkan koji je u međuvremenu „postao“ Zapadni Balkan – složena mreža odnosa u današnjoj Evropi u kojoj se opet vodi debata o njenoj rekonstrukciji ili svjedočimo novi krug borbe za njeno očuvanje. Budućnost ili odlaganje budućnosti? Kako Evrope, tako i balkanskih zemalja.

Bez obzira na fizičke granice, politički i ideološki kontekst kroz koji je Evropa prolazila u burnom XX vijeku, imaginarni atlas ili žudnja za evropskim vrijednostima stvarala je i dalje stvara evropski kulturni identitet kako na njenom Istoku, tako i na Zapadu i prije i nakon pada Berlinskog zida. Naravno i na njenom Sjeveru i njenom Jugu, koji je ljepše nazvati Mediteran.

Političke ideje vizonara ujedinjene Evrope (Žana Monea, Konrada Adenauera, Roberta Šumana) imale su svoju najbolju potvrdu kroz kulturne i umjetničke prakse, biografije i projekte koji Evropi daju jedinstven *genius loci*. Poznata je izjava političkog oca ujedinjene Evrope, Žana Monea: „Kada bih išao ispočetka, započeo bih s kulturom“. Princip političkog ujedinjenja kroz *jedinstvo u različitosti* bio je osnova za razvoj evropske kulturne politike koja kroz niz strategija i programa Evropske komisije i Savjeta Evrope označava mnoge interkulturalne debate koje svoje ključno polazište imaju u stanovištu Edgara Morena: „...moramo unutar evropske kulture priznati posebnu povlasticu kritičkoj racionalnosti koja je sama u sebi problematizirajuća i baš ona brine za objektivnost, te je sposobna za samokritiku i kritiku svoje kritike. Ta ista racionalnost osnovni je vektor principa univerzalnosti što ga hrani europska kultura, ali koju i on hrani“ (Morin, 1995: 132). Ili kako zapisuje 1921. godine Tomas Man u svom dnevniku: „Humanizam nije njemački, ali je potreban.“¹ Pisac Frasoa Matarso u tekstu pod naslovom “Re-thinking Cultural Policy” ističe da je „kamen temeljac kulturne politike u Europi – koncept demokratizacije kulture – položen u periodu nakon Drugog svjetskog rata, odgovarajući na nužnu potrebu zaštite prava građana, izgradnju demokratije i smanjenja podjele na prostoru Evrope.“²

---

¹ Rob Reimen, *Plemstvo duha*, Tim press, Zagreb, 2016.

² Council of Europe: Culture Watch Europe Conference 2010/Culture and the Policies of Change – Conference reader, str. 68.

Nakon uvoda koji ističe promjenu koja se desila nakon pada berlinskog zida i evropskog okvira čitanja nove kulturne paradigme koja je uslijedila, fokusirajmo se na crnogorski i širi balkanski kontekst u kome je i dalje glavni izazov stano- vište koje definišu Gunjević i Matvejević: „Svjedoci smo, ne samo na Balkanu i u njegovu susjedstvu, raznorodnih stavova okrenutih prošlosti, tradiciji, jednoj vrsti povijesti koja vodi premalo računa o tekovinama svoga vremena. Oni – takvi stavovi – pothranjuju mitologiziranje stvarnih događaja i činjenica, otežavaju istinsku kritiku stvarnosti“.

Prošlost, tradicija i istorija za jedno društvo i jednu zajednicu, nije u opozitu sa budućnošću kada mislimo i djelujemo u duhu vremena. Duh savremenosti nosi u sebi ideju razvoja, progresa i emancipacije. Glas savremenosti može biti glas kritike stvarnosti na uzorima kritičkog racionalizma koji je temelj zapadno-evropskih vrijednosti. Nasuprot njemu, istaknimo još jednu ključnu riječ iz odabranog citata, stoji mitologizacija koja je od tzv. buđenja naroda osamdesetih godina XX vijeka na prostoru bivše Jugoslavije proizvela niz događaja i ličnosti koje su prostor Balkana, ili kako ga god nazvali shodno geopolitičkim i administrativnim trendovima, učinili kontaminiranom zonom koja odlaže budućnost. Zapadni Balkan i nakon trideset godina od pada Berlinskog zida pun je živih zidova. Događaji i ličnosti čine sadržajan arhiv nedjela, zločina i manipulacija. Arhiv koji nasuprot takvoj faktografiji posjeduje i niz drugih događaja i ličnosti koji označavaju primjere etičnosti i profesionalizma, primjere suočavanja sa istinom ili prošlošću – primjere istinske kritike stvarnosti. Spomenimo samo dvije ličnosti i njihova djela, *Filosofiju palanke* Radomira Konstantinovića nastalu prije *događanja naroda* ili eseje Mirka Kovača sabrane u naslovu *Elita gora od rulje*, eseje koji svjedoče različite manifestacije *događanja*. I opet ključne riječi – palanka i rulja, odnosno *elita gora od rulje*. Što bi bio

dominantan javni diskurs u takvom kontekstu nego identitetske teme i istorija? Ili *domoljublje* o kome piše Dubravka Ugrešić u još jednoj svojoj knjizi (*Doba kože*) ili, kako kaže, piše „Esej koji svome adresatu putuje već četvrt stoljeća, nika-ko da stigne, a po svemu sudeći i neće“. Izuzetna je moć literature i drugih umjetničkih djela posebno kroz arhiv savremene umjetnosti u polju vizuelnih i izvedbenih umjetnosti koja kroz, ponovimo još jednom, istinsku kritiku stvarnosti čini značajne artefakte stvorene od elite duha i znanja, i koja teško nalaze put do stvarne katarze društva. Recimo, Cetinjsko bijenale nije uspjelo da nametne standarde i postane *plijen* crnogorske kulturne politike. Vizuelna umjetnost ne egzistira u crnogorskom kulturnom kontekstu kao važan segment savremene umjetnosti, tj. nijesu stvoreni programski i produkcijski uslovi da jedan značajan kulturni potencijal kakav je bilo Cetinjsko bijenale, bude važan međunarodni kulturni projekat Crne Gore. Da li se možemo sjetiti tematske izložbe koja u polju savremene umjetnosti (ili institucije koja u svom imenu nosi taj naziv), misli, problematizuje i reaguje na neuralgije današnjeg društva? Nasuprot vakuumu u tom polju savremene umjetničke prakse desio nam se u savremenosti uspjeh u literaturi. Pisci Andrej Nikolaidis, Milorad Popović, Ognjen Spahić, Dragan Radulović postali su važna imena za dijalog i komunikaciju crnogorske kulture sa drugima. Njihova djela imaju regionalnu i evropsku vidljivost. Desile su se i važne predstave koje su imale potencijal da pokrenu zajednicu: *Princeza Ksenija od Crne Gore* Radmile Vojvodić, *Otpad* Ljubomira Đurkovića, *Očevi su grad(ili)* Borisa Liješevića, *Dokle pogled seže* Arpada Šilinga ili *Kapital* Andraša Urbana. Dramska literatura kao dio literature na osoben način upravo u pozorištu ima izuzetan politički značaj, ili „tek kada političko kazalište uspije gledaoce uvući u situacije, zbivanja, ono uspostavlja javnost koja je njegovo najmarkantnije obilježje“ (Melchinger, 1989: 17). I sasvim

skoro desio se uspjeh mlade crnogorske kinematografije, koja je konačno dobila priliku da svoje ideje razvija unutar evropskog fonda za kinematografiju *Euroimage* ili da u Veneciji na filmskom festivalu konačno imamo crnogorski film, film Ivana Salatića *Ti imaš noć*, koga možemo čitati kao crnogorsku priču postsocijalističke stvarnosti ili kao autor-ski ironičan stav autora na konfuziju tranzicije.

Kroz navedene primjere dobre i poželjne prakse, kao i one koji se nijesu desili možemo govoriti o kapacitiranosti javnog mnjenja da vodi debatu kroz umjetnost, ili kapacitiranost kulturne politike, i ne samo nje, da suštinski sagledava evaluaciju kao arbitarnu vrijednost za učinjeno ili neučinjeno, i konačno razmišljati o odgovornosti institucija da proizvode vrijednosti od javnog interesa. Poput teme godišnjice pada Berlinskog zida ili prošle godine tema 1968-e, zašto da ne! Gledajući aktuelne repertoare takvi jubileji nijesu bili povod za djelovanje.

Navedeni primjeri na momente se mogu učiniti manjinskim u odnosu na „produktivnije“ identitetske i istorijske debate koje dolaze sa raznih strana, poput ideja rušenja spomenika, sada već višedecenijskog plana rušenja Mauzoleja na Lovćen, pa do novije ideje za spomenik Vojvodi Mirku Petroviću na Trgu nezavisnosti u Podgorici od strane dijela političkih partija – zvanično obećanog rušenja kao izborne ponude građanima. Izvan ovog, nazovimo, unutarpravoslavnog debatsnog kluba, zađimo i u druge niše multikulturalnog konteksta. Da li je Bokeljska mornarica ipak više hrvatska nego što bi bila crnogorska, ili je isključivo hrvatska i u slavu rimokatoličke vjere, ili pitanje da li na podgoričkoj Sahat-kuli treba da ostane krst, a ona se nalazi kako smo čuli od Mešihata Islamske zajednice na vakufskoj zemlji. Ili da se vratimo pravoslavnom miljeu i svekolikim prekretenim pejzažima crnogorske duhovnosti i istorije od strane Amfilohija Radovića. Ne zaboravimo ni muke oko spomen ploče Svetom Leopoldu

Mandiću u Herceg Novom, priču o tome ko je 1918. godine oslobodio Budvu.

Postavlja se pitanje koliko posla imamo *sada i ovdje*, ozbiljnog posla da se suočimo sa mnoštvom debata. Posla i vremena koje gubimo kroz loš dizajn metodološkog pristupa na raznim adresama. Nije dovoljna samo studija *Nacija sa greškom* Živka Andrijaševića, da bismo nacionalizaciju prošlosti istražili sveobuhvatnije. Koristim termin istoimene knjige slovenačkog autora Božidara Jezernika koji se bavi pitanjem konstrukcije narativnog doživljaja naroda namijenjenog uspješnijoj modernizaciji različitih segmenata društva. Dimenzija, poželjeno bi bilo, korisno bi bilo da bude internacionalna, jer su nam potrebni narativi i iskustva drugih naroda i država. Potrebne su nam crnogorske studije kulture, prije nego što su nam potrebne kreativne industrije koje zbog pragmatizma uglavnom ne ulaze u pitanja estetskih, moralnih i političkih vrijednosti. Postoji mnoštvo institucija koje ne prelaze rampu. Ili je to priča o kontekstu „u kome će ograničeno legitimne i ograničeno funkcionalne društvene elite proizvoditi nestabilne društvene kontekste u kojima će se opet, mesto uspostavljanja održive društvene sinteze i održivog elastičnog poretka, uglavnom boriti ekstemi u vidu različitih ‘parcijalnih elita’, tj. oligarhija, uvek iznova perpetuirajući nestabilnost čitavog ‘sistema’“ (Cvetičanin, 2018: 136).

Pad Berlinskog zida donio je Evropi novi zamah međukulturne saradnje, partnerstava i internacionalizacije kulturne scene kako u programskom tako i u produkcionom aspektu. Interkulturalizam i slojevitost kultura. Kako ga promovisati u kontekstu ovdašnjeg uma, gdje se praksa destruktivnosti seli u prostor privatnog i anonimnog. Anliza *nick identiteta* postaje surova slika našeg javnog mnjenja. Postajemo visoko neempatična zajednica, izgubljena u sistemu vrijednosti, društvo koje gubi solidarnost, gdje različiti autoriteti nemaju

stav, zarad trenutnih ambicija bilo političkih, bilo materijalnih ili kada djeluju prozivode govor koji obiluje mnoštvom ličnih animoziteta. Opet možemo reći, sve je to tranzicija, ali se malo bavimo njom na način da bi je suštinski razumjeli, odnosno da bismo manje bili izgubljeni u njoj. Ili pitanje zašto je to tako, na koje odgovor daje njemački etnolog Klaus Ros u studiji *Od socijalizma do Evropske unije: ogledi o svakodnevnom životu u Jugoistočnoj Evropi*, koji ističe da je to posljedica inferiornosti stimulisane nadolazećim vrijednostima Zapada, i to ne samo objektivnim (institucionalna uređenja, zakoni, moda), već i subjektivnim vrijednostima (ideje, predstave, uvjerenja) vezanih uz pojam građanskog društva. Konstituisanje elite – sasvim posebna tema, o kojoj rijetko ko ozbiljno govori ili istražuje, zastupa i promovise. Strah i insistiranje smo na tradicijskom elementu identiteta dominantna je slika naše nedovršene elite: političke, akademske i kulturne. Ili koncepti politika u oblasti ljudskih, manjinskih i kulturnih prava koji ušuškano i samodovoljno troše budžetska sredstva kroz parolu očuvanja identiteta, artefakti koji obično završe u krugu familije i prijatelja.

Ko bi bio nosilac promjene, medijator prakse, edukator koji prenosi znanje, publika i javnost koja želi da spozna iskustvo i vrijednost pada Berlinskog zida, barem za još trideset godina, jer nam možda baš toliko treba da bismo učinili sebe boljima, ili da još jednom ponovimo citat iz uvoda: „Zemlje istočne Europe promijenile su vlast za šest dana, zakone za šest mjeseci, institucije za šest godina, no za promjenu načina mišljenja i ponašanja građana trebat će šezdeset godina.“

LITERATURA

- Cvetičanin, Neven, *Slepe ulice istorije – elita, (dis)kontinuitet i legitimitet*, Institut društvenih nauka, Arhipelag, Beograd, 2018.
- Matvejević, Predrag, Gunjević, Boris, *Tko je tu, odavde je*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
- Melchinger, Siegfried, *Povijest političkog kazališta*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Morin, Edgar, *Misliti Europu*, Durieux, Zagreb, 1995.
- Pavićević, Borka, *Glava u torbi*, CZKD, Beograd, 2017.
- Rajnelt, Džanel, *Politika i izvođačke umetnosti*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 2012.
- Ros, Klaus, *Od socijalizima do Evropske unije: ogledi o svakodnevnom životu u Jugoistočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012.
- Tiška, Julijuš, „Narandžasta alternativa: Zemlja je vaša, ali Švidnička ulica pripada nama“, u: *Urbani spektal*, Clio, Yustat, Beograd, 2000.
- Šuvaković, Miško, *Umetnost i politika*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

SADRŽAJ

Dragan Radulović UVODNA RIJEČ	5
Dr Dragutin Papović POLITIČKA, EKONOMSKA I DRUŠTVENA SITUACIJA U CRNOJ GORI UOČI AB REVOLUCIJE	7
Dr Adnan Prekić VJERSKE ZAJEDNICE U CRNOJ GORI U DRUGOJ POLOVINI 80-IH GODINA XX VIJEKA	25
Mr Ivan Tepavčević CRNOGORSKI VIŠEPARTIZAM U POSLJEDNJOJ DEZENIJI XX VIJEKA	41
Prof. dr Dragutin Lalović KRIVUDA VI POSTJUGOSLAVENSKI PRIJELAZ IZ AUTORITARNOG „STAROGA“ U DEMOKRATSKI „NOVI REŽIM“ (prilog razumijevanju crnogorske novije povijesti 1989–2019)	65
Prof. dr Gordana Đurović OD RUŠENJA BERLINSKOG ZIDA DO RAZVOJA „BERLINSKOG PROCESA“: DEZINTEGRACIJA JUGOSLOVENSKOG TRŽIŠTA I REINTEGRACIJA CRNE GORE U SAVREMENE MEĐUNARODNE EKONOMSKE ODNOSI	95
Rade Bojević CRNA GORA U VRTLOGU BESPOKOJNE I OPRESIVNE POST-JUGOSLOVENSKE STVARNOSTI Političke refleksije o nekim prelomnim događajima	121
Prof. mr Janko Ljumović EVROPSKI KULTURNI IDENTITET I CRNA GORA: Fizičke i imaginarne granice	161

CRNA GORA TRI DECENIJE NAKON RUŠENJA BER-
LINSKOG ZIDA – OD AB REVOLUCIJE DO NATO-A
(Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Nikšić, 6. i 7.
novembar 2019) / biblioteka: Kultura i istorija / izdavač: Matica
crnogorska / za izdavača: Ivan Ivanović / urednik: Dragan Radu-
lović / korektura: Saša Živković / grafičko oblikovanje: Suzana
Pajović / štampa: DPC, Podgorica / Tiraž: 500

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-39-027-3

COBISS.CG-ID 15831556